

Марат ЕСЕБАЕВ

ӘЖИНІЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ
УРПАҚЛАРЫНЫҢ
ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕЖИРЕСИ

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ,
ИЛИМ ХАМ ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛИГИ

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ
ХАМ МЕКТЕП БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

ЭЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

Марат ЕСЕБАЕВ

ЭЖИНИЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ УРПАҚЛАРЫНЫҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕЖИРЕСИ

Оқыу қолланба

НӨКИС
«BILIM»
2026

UOK 824.514.12190920
КВК 83.5(55-Қар)
Е 55

Марат Есебаев.
Әжинияз Қосыбай улы урпақтарының
хронологиялық шежиресі [Текст]: / (Оқыу)
қолланба). – Нөкіс: «Bilim», 2026. 156 б.

Бұл оқыу қолланба ХІХ ғасырдағы қарақалпақ халқының саясий-социалдық турмысы, илим, билимнің хәм әдебиятының раўажланыу жоллары сөз етиледі. Шайырдың ата-бабалары ҳаққында илимде бүгинги күнге шекем толық изертленбеген еди, қолланбада бул ҳаққында толық мағлығыматлар менен танысасыз. Сондай-ақ, шайырдың өмир жолы қайта үйренилип, қайта толықтырылды. Биринши мәртебе шайырдың урпақлары хәм туўысқанлары ҳаққында хронологиялық шежиресі исленди, бул бүгинги күни шайырдың өмирине байланыслы қарақалпақ әдебияты тарийхындағы жаңалықлардың бири болып табылады.

Оқыу қолланба жоқары оқыу орынлары, қарақалпақ тили хәм әдебияты бакалавр тәлим бағдары, магистрантларға шайыр дәретиўшилигине байланыслы тарийхий дереклерди үйрениўде, сондай-ақ, әдебият тараўы бойынша илимий изертлеўлер алып барып атырган илимпазларға әҳмийетли дерек болады.

Пиқир билдириўшилер:

- К. Палымбетов – Филология илимлериниң докторы, профессор, ӨзР ИА Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ илим-изертлеу институты, Қарақалпақ фольклоры бөлиминиң жетекши илимий хызметкери;
- М. Бекбергенова – Филология илимлериниң кандидаты, профессор, Әжинияз атындағы НМПИ диң Қарақалпақ әдебияты кафедрасының оқытыўшысы.

Оқыу қолланба Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты Оқыу-методикалық кеңесиниң 2024-жылы 5-ноябрьдеги 5-санлы баянамасы қарары менен басып шығарыўға усыныс етилген.

ISBN 978-9910-244-54-4

© М. Есебаев, 2026.
© «Bilim» баспасы, 2026.

КИРИСИЎ

XIX асирде жасаган қарақалпақ халқының уллы ойшыл шайыры Әжинияз Қосыбай улы тек қарақалпақ халқының ғана емес, ол жәхән әдебиятының белгили көркем сөз шеберлериниң бири есапланады. Соның ушын да, Әжинияз Орта Азия халықларында Наўайы, Физулий, Мақтымқулы, Абай усаган үлкен сөз шеберлери сыяқлы халық әдебияты хәм мәдениятында өшпес из қалдырып кеткен шайырлардың бири болды. 2024-жылы ЮНЕСКО ның естеликлер шеңберинде Әжинияз Қосыбай улының туўылғанына 200 жыл толыў юбилей сәнеси кеңнен белгиленди.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш. М. Миризёевтың басламасы менен 2024-жылдың 16-июль күни қарақалпақ шайыры хәм уламасы Әжинияз Қосыбай улының 200 жыллығын кеңнен белгилеў ҳаққындағы (PQ-258-санлы) қарары қабыл етилди. Бүгинги күни усы қарар тийкарында барлық ис-илажлар әмелге асырылмақта.

Әжинияз шайырдың пүткил өмири хәм дөретиўшилиги адамзаттың жарқын келешеги, илим, мәденият хәм әдебияттың раўажланыў машқалаларына бағышланды. Шайыр пүткил өмири даўамында өзиниң барлық күш-жигерин, билимин хәм дөретиўшилик уқыбын халық дәрти хәм муңын жырлаўға өз дәўириниң мәденияты менен әдебиятын раўажландырыўға жумсады. Әжинияз өз дөретиўшилиги менен өз дәўириниң заманлас шайырларына, өзинен кейингилерге де устазлык еткен, шайырлық жол қалдырған, миллий сөз мәдениятының гүлленип, өсиўине үлкен үлес қосқан хәм халық мойынлаган билимли, озық ойлы шайырлардың бири болып қалды.

Әжинияз шығармаларының тийкаргы идеясы, дүньядагы барлық жаратылыс адам ушын, әлем олардың гөззаллығы менен қымбатлы, барлық жаратылыстың дереги – инсан деп түсинеди. Соның ушын да, шайыр «Бул дүньяның көрки – адам баласы» деген уранды өзиниң баслы идеясы деп билди.

Әжинияз бабамыздың барлық арзыў-әрманлары бүгинги ғәрезсизлик дәўиримизге келип иске асты. Шайыр дөреткен бай әдебий мийрасы өз заманында халық қандай қәдирлеген болса, бүгинги ғәрезсизлик дәўиримизде де бийбаха жазба әдебий мийрас сыпатында оннан үйренип, тәлим-тәрбия алыў менен бирге, дөретпелери ҳәр бир инсанға эстетикалық заўық бағышлайтуғын шығармаларға айланды.

Бүгинги күни Әжинияз Қосыбай улы шығармаларын пүт-кил түркий халықлары оқыл үйренип, оған үлкен баха берилип атыр. 2024-жылы Түркия мәмлекетиниң Стамбул қаласында «Түрк академиясы» профессоры Хусейн Йылдырым тәрәпинен шайырдың мийраслары түрк тилине аўдарылып басылып шықты ҳәм оның презентациясы болып өтти. Сондай-ақ, 2025-жылы Азербайжан Республикасының «Оптимист» баспасында «Salam, deyərsən» деген атамадағы китап жарық көрди. Онда қарақалпақ халқының уллы шайыры Әжинияз Қосыбай улының шығармалары орын алған. Бул китапты Баку Славян университетиниң профессоры, филология илимлериниң докторы, дилмаш, сыншы-әдебиятшы Низамий Мамедов ҳәм илимпаздың қызы Фольклор институтының үлкен илимий хызметкери (PhD) Шабнам Мамедовалар азербайжан тилине аўдарған. Топлам 172 беттен ибарат болып, онда шайырдың қосықлары ҳәм поэмалары орын алған.

Соның менен бирге, Әжинияз бабамыздың бай әдебий мийрасын өзбек, түркмен, қазақ, қырғыз ҳәм басқа да туўысқан халықлар өз тиллерине аўдарып, китап етип шығарыўы куўандырарлық жағдай. Демек, Әжинияз шайыр қарақалпақ

көркем әдебиятының дүнья халықлары әдебиятындағы орнын белгілейди десек асыра айтқан болмаймыз.

Бизің бул мийнстимизде ХІХ әсир қарақалпақ халқының социаллық, экономикалық турмысы, мәдениаты хәм әдебиятының раўажланыў жоллары ҳаққында да мағлыўматлар берилген. Сондай-ақ, Әжинияз Қосыбай улының ата-бабалары хәм әўладлары ҳаққында, олардың шежире тарийхы бүгинги күнге шекем толық изертленбеген еди. Усы мийнетимизде сиз булар ҳаққында толық мағлыўматлар менен танысасыз. Шайырдың өмир жолы қайта үйренилип, қайта толықтырылды. Биринши мәртебе шайырдың туўысқанлары, урпақлары хәм әўладлары ҳаққында хронологиялық шежиреси исленди.

§1. XIX ӨСІРДЕГІ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ СИЯСИЙ-СОЦИАЛЛЫҚ ТҮРМЫСЫ, ИЛИМ- БИЛИМИНІҢ ӨСІҮІ ХӘМ ӘДЕБИЯТЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰ ЖОЛЛАРЫ

1806-жылы Хийұа ханлығы тахтына отырған Мухаммед Рахимниң (1806–1825) баслы дықкаты посқыншылыққа түсіп, Сырдарьянын төменнен хәм Түркстаннан көшпелі келген карақалпақларды өзине бағындырыўға қаратылды. Нәтийжеде, айырым карақалпақ бийлериниң сатқынлығы хәм жәрдеми менен 1810-жылы Хийұа ханы Мухаммед Рахим хан карақалпақларды бағындырып алыўға хәм олардын үстинен бийлик жүргизиўге еристи.

Хийұа ханы менен жергиликли карақалпақ феодалларының үстемлиги ислам дүньясында үлкен идеологиялық күш есапланған мусылман руўханийларының сиясий хәм мораллық үгит-нәсиятлар алып барыўына сүйенди. Руўханийлар әхмийетли административлик хызмет орынларын ийеледи. Карақалпақлар Хийұа ханлығының экономикалық қыйыншылықларға салыўына карамастан әйемиги Хорезм цивилизациясының дәстүрлерин мәлим дәрежеде өзінде сақлады. Хорезм халқы менен бир тәғдирлес жасаўы карақалпақлардың сиясий-жәмийетлик талаплары менен Хийұа ханлығының белгили дәрежеде есапласыўына алып келди. Мәселен, Хийұа қаласы карақалпақлар ушын да ең жақын мәдений орай болып қалды. Оның көп санлы медреселеринде карақалпақ халқының жаслары да оқытуғын еди. Хийұа менен бир қатарда карақалпақлардан шыққан билимли адамлар Бухара медреселеринде, сондай-ақ, айырым адамлар өзлериниң диний хәм дүньялық билимлерин жетилистириў ушын Араб шығысындағы оқыў орайларына да барып оқыды¹.

¹ Мухаммед Наршахий. Бухоро тарийхи. – Тошкент: «Фан», 1966. 27-6.

Хийўа ханы каракалпақлардың өз жасларын оқымыслы, талыбы илим етип кәлиплестириў жолындағы талап-лары менен мәлим дәрежеде санасыўға мәжбүр еди. Бунын үстине өз сиясатын жүргизиў максетинде хәм өз пукаралары арасында мусылманшылық илимин тураклы жасап турыўын түсинип, ханлықтың өзи де бул иске қызыксынып карады. Жоқары хәм орта билим беретугын медреселер ханның хәмири яки руқсаты менен ашылатугын еди.

Хийўа ханлығы каракалпақлардың аўыл-аймақларында ислам тәлийматын ен жайдырыў максетинде өзиниң мәдениятын, илим-билимин енгизди. Мешит, медреселерде араб тили, араб әдебияты менен мәдениятын ендирди. Басланғыш оқыў орынлары сыпатында мусылман мектеплери менен оннан жоқары билим беретугын медреселер ашылды.

Нәтийжеде, XIX әсирдин 20-жылларына каракалпақлар арасында, әсиресе, саўатлы қатламлар арасында Орта Азияда, сондай-ақ, барлық мусылман шығысында дәретилген мәдени байлықлардың көпшилиги кеңнен таралды хәм мәлим болды. Сөз етип отырған дәўирде каракалпақлар арасына көп таралған әдебиятлардың бир топарын ислам дининиң негизлерин, пайғамбарлар, олардың сахабалары, белгили шайықлар, суўпылар хәм имамлар туўралы айтылған хикаялар, хәр қыйлы мазмундағы әнсаналар арқалы баянлаўшы әдебийлестирилген kitapлар курады. Көбинше усындай kitapлар саўатлы, араб тилинен мағлыўматы бар топарлардың отырыспаларында каракалпақ моллалары тәрeпинен көп оқылатугын болған. Бундай kitapлардан: «Дүрри насырийин» (Жениўшилердин маржаны), «Тәнбиҳийхил гафылийин» (Ғафылларға ескертиў), «Шәрҳи айныл илим» («Илим булагының түсиндирмеси») хәм басқа да көп санлы kitapлар болды.

¹Хәмидов Х. Ески каракалпақ тилиниң жазба естеликлери. – Нөхис: «Каракалпақстан», 1985. 9-б.

Парсы тилинде колжазба хэм баспа түринде таралган китаптар да биринши гезекте диний мазмундагы китаптардан ибарат болды. Соның менен бирге, әдебий хэм илимий шығармалардан ибарат болды. Мәселен, булардың арасында «Усуўлы фикҳа» («Диний тәлийматлардың негизлери»), «Илим аруз», (Аруз илими) т.б. шығармалар орын алды. Парсы тилинде жүдә көп таралган парсы-тәжик әдебияты ўәкиллериниң шығармалары болды. Солардың ишинде Саадий Шеразийдин «Гүлистан», «Бостан», Ҳафыздың, Бедилдин дийўанлары, Жәмий дийўаны хэм «Бәхәрстан», «Ләйли хэм Мәжнүн», Фаридиддин Аттардың «Лисанут-тайр», «Пәндинамэ» хэм басқа да шығармалары айрықша көп муғдарда белгили болды. Сондай-ақ, парсы тилинде бир қатар медициналық тарийхый, географиялық шығармаларда белгили сандағы қарақалпақ саўатханларының китап текшелеринен орын алды¹.

Мектеп арабша «катаба» (жазыў) сөзинен келип шығып «жазыў орны», «жазыўға үйренетуғын орын» мәнисин аңлатады. Олар ҳәр бир үлкен, киши жасаў орынларында, ҳәр бир аўылда болып, қәўим мешитлери жанында, ал гейде өз алдына да ашылатуғын болған. Мектеп муғаллими болған моллалар жергиликли халықтың сол мешит қәўимниң ағзаларынан жайналған «мектеп пулы»на күн көрип, мектеп ашқан.

Мектеп балаларды басланғыш саўатқа үйретиў хызметин атқарған. Дерлик ерте заманда дүзилген мектептеги оқыў бағдарламасына XX әсирдин басларына шекем айтарлықтай өзгерис киргизилмеген еди. Бул бағдарлама бойынша оқыў еки дәўирден ибарат болды. Биринши (диний) дәўиринде балалар Қуран хэм диний мазмундагы «Шар китап»ты үйренген болса, екинши (әдебий) дәўирде оқыўшылар Шығыс классик шайырларынан саналған Суўфы Аллияр, Әлийшер Наўайы, Физулий, Хожа Ҳафызлардың шығармалары менен танысқан.

¹Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлип-леснўи хэм раўажланыўы. – Нөкис: «Билим» баспасы, 1993. 288-б.

Қарақалпақстан аймағында жайласқан мектептердің басқа жерлерден өзгешелігі қыз хәм ер балалар бирге оқыған. Молланың (муғаллимнің) ұазыйпасына тек балаларды оқытыу хәм жазыуға үйретіу ғана кирип қоймаған. Ол оқыушыларды әдеп-иқрамлы, ийбелі, тәртіпті инсан етип тәрбиялауына да үлкен итибар берген. Оқыушылардың сабақтан кейін үйлеріне қайтар алдында молла олардан «әдеп» қағыйдаларын қайталауды талап етип отырған. Бундай қағыйдалар мектепте өтилген Суўфы Аллиярдың да шығармаларынан орын алған. Мектеп хәм медреселерде айырым арнаулы сабақлар да болған. Солардан «Ахлақ дәрелары», «Талхи зўўал» хәм т.б. соған уқсаған китапларда жокары әдеплилік мәселелеріне бағышланған қағыйдалар орын алған¹.

XX әсирдің басларына келип ең ири медресе сыпатында танылғанлардан Қарақум ийшан медресеси (хәзирги Бозатаў районында жайласқан), екіншиси «Тас медресе» (Шылнық естелигі жанында) болды. Қарақум ийшан медресесиниң тийкарын Қутлы хожа ийшан деген адам салған. Медресе дәслеп мешит сыпатында XIX әсирдің орталарында салынады. Мешиттиң қум үстине салыныуы мешиттиң хәм оның тийкарын салыушы Қутлы хожа ийшанның хәм оның урпақларының «Қарақум ийшанлары», «Қарақум ийшан мешити» деп аталыуына себепши болады. Мешит-медресе әтирапында XX әсирдің басына келип 300 ге жақын үлкен-киши өжире жайлар салынады. Булардың ишинде молла-лардың жатып оқытуғын өжирелеринен, дәрисхана хәм китапханалардан тыскары, хәр қыйлы кәсиплик бағдардағы өжирелери де болған: жуўазхана, қаразхана, мийманхана хәм т.б. Бул медреседе тек қарақалпақ жеринен ғана емес, ал қонсылас өзбек, түркмен, хәттеки, қазақ жерлеринен де (мысалы, Ақтөбеден, Шалкардан) келип оқыған.

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2003. 139-б.

«Тас медресесини 1841-жылы Мангыт каласынан Хожанин бий сандырган. Медресе нискен тегинте салынганына себепли «Тас медресе» деп аталган. Буларга баска ири медреселерден Жантемир ийшан (Мойнак району), Имам ийшан медресеси (Нокис району), Айымбет ийшан медресеси, Хан менит (Шымбай каласы), Абсеттер ахун медресеси, Хан менит (Караөзек району), Айымбет ийшан медресеси (Каймакбай улу, Айымбет ийшан Ораз улу медресеси, Абдирейим ахун медресеси (Тахтакөңир району), Абдикерим ахун медресеси (Караөзек району), Ийшан кала медресеси (Кегейли району), Ишим ахун медресеси (Калыкка району), Осим ийшан медресеси (Крылат району), Пирим ийшан медресеси (Хожели каласы), Рахметулла ахун медресеси, Календердагы (Төрткүл району) ж.т.б. медреселери болган¹.

XIX асирдин аягында Каракалпакстан аймагында си хан таралган оқыу орындары усы мектеп хам медреселер болды. Бул уақытларда Ташкентте, Бухарада, Самарканда, Кабулда басылып шыккан китептер каракалпаклар арасына кең тарала бастаган. Солардын ишинде «Юсуф-Ахмет», «Юсуф-Злиха», «Гарип ашшо», «Зийнел-Араб», «Ашык Хамире», «Саятхан-Хамире» кусаган шагьас халыкдарынын ашыктык дастандары менен катар Суўфы Алшар, Наўайы, Фитулй, Махтымкулы, Бедил, Хожа Хафыз кусаган атаклы Кўнишыгыс шайырларынын шыгармалары да каракалпаклар арасына кең таралып басладм².

Бул тарийхий жагдайлар XIX асирдин биринши ярымындагы каракалпак эдебиятына тасирин тийгизди. Тил, эдебий форма, стиль жагынан болсын каракалпак эдебиятында озиниц ичин калдырды. Себеби, бул Кўнишыгыс шайырлары-

¹Каракалпакстанның жаңа тарийхи. – Нокис: «Каракалпакстан» баспасы 2003 141-6.

²Дәўқараев Н. Шыгармаларының толық жыйнағы 3-том. – Нокис: «Каракалпакстан» баспасы, 1979 31–32-б.

ның шығармалары да қарақалпақ жеріндегі мешіт, медреселерде де өтіліп, үйретіліп келінген.

Қарақалпақ медреселерінен жоқары білім беретугын Хийўа хәм Бухара медреселері болып, оларда астрономия, биология, химия, медицина илимлері де үйретілген. Көплеген ахун-уламалар Стамбул хәм Мекке медреселерінде де оқып, илім алған. Усы атлары келтірілген мешіт, медреселерді бизің жергілікті ахун, уламаларымыз питкеріп, ахун дәрежесін алған хәм Қарақалпақстанда мешітлер, медреселер ашқан, сол арқалы халықты саўатландырыўға өзінің үлкен үлесін қосқан. Усындай жоқары оқыў орынларын қарақалпақ халқының белгілі ойшыллары болған хәм қарақалпақ халқының классиклері саналған Күнхожа Ибрайым улы, Әжинияз Қосыбай улы, Бердақ Ғарғабай улы, Өтеп Алшынбай улы сыяқлы бир қанша талант ийелері оқып питкерді. Соның ишінде, Әжинияз Қосыбай улы усы жоқары оқыў орынлары есапланған Хийўа қаласындағы «Шерғазыхан» медресесін питкерген. Өз гезегінде Әжинияз шайыр да мешіт ашып, оларда тәлім-тәрбия жұмыстарын алып барды.

Мағлыўматларға қарағанда, XX әсирдің басына шекем хәзирги Қарақалпақстан аймағында 70 ке жақын медресе болған. Бир ғана Әмиўдәрья бөлімінде 1895-жылы 58 медресе болған¹, ал Хийўа ханлығындағы қарақалпақ аймағында онлаған медресе ислеп турған.

Медреседе 17–40 жаслар аралығында студентлер (шәкіртлер) оқып тәлім алған. Хәр бир медреседе орташа есап пенен 30–40 талаба оқыған. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басларына келип ең ири медресе сыпатында танылғаны Қарақум ийшан медресесі болып, ол хәзирги Бозатаў районы аймағында жайласқан, соның менен бирге, «Тас медресе»²

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарихы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан» баспасы, 2003. 140-б.

² Сонда. 140-б.

Шылпық естелигиниң жанында болады. Усы көзқарастан алып қарағанда қарақалпақларда илим-билимнің жүде ерте дәуірлерден раўажланғанын көреміз. Өз гезегінде, қарақалпақ халқы өзиниң миллий мәдениятына, әдебиятына, үрп-әдет, салт-дәстүрлерине ийе болғанлығы көринеди.

Бул медреселердиң жәмийетимиз тарийхында тутқан орны оғада үлкен әхмийетке ийе болған. Себеби, ХХ әсирдиң 20-жылларында халыққа аты танылған мәмлекет хәм мәдениет ғайраткерлери Қ. Әўезов, А. Дабылов, С. Мәжитов, Ә. Өтепов хәм тағы басқалар мусылман медреселеринде оқып, саўатын ашқан зыялылар еди. Улыўма айтқанда, орта хәм жоқары тәлим беретугын оқыў орынлары сыпатында медреселер елимизде мәдениеттиң, руўхыйлығымыздың раўажланыўында өзиниң гиреўли үлесин қосып, жәмийетшилик турмысында үлкен роль атқарды¹. Бул медреселер сол жәмийет ушын хәр түрли кәсип ийелери болған, хаткер, мираб, қазы, мударрис (оқытыўшы) сыяқлы жоқары билимли кәниге, ағартыўшыларды таярлап берди.

XVIII әсирдиң ақыры XIX әсирдиң басларындағы Хийўа ханларының жаўлап алыўшылық хәрекетлерине қарсы қоңыратлы өзбеклер хәм қарақалпақлар оғада үлкен қарсылық көрсетти. Оларды басқарып турған өзбек Төремурат суўпы (1811), қарақалпақлар Бегис, Мыржық (Мырза Мухаммед) хәм Нуртайлар 1809 – 1811-жыллар арасында Хийўа ханына қарсы болған урысларда қаҳарманларша набыт болды². Оларды қарақалпақ халқы гәрезсизлик гүресшеңи, халық батыры сыпатында ядында сақлап киятыр. Бул қанлы гүрестен кейин бир қатар ўақыт тынышланса да, қарақалпақ халқы күшин жыйнап, 1827 – 1828-жыллары тағы көтериледи. Усы көтерилис

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы. 2003. 442-б.

² Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы. 2003. 21-б.

Хийўа ханы Аллақулыға қарсы болып, салықтың аўырласып кетиўинне байланыслы иығады. Бул көтерилиске Айдос бий басшылық етеди хәм көтерилис үлкен хан төгийлер менен бастырылады. Соның ушын бул көтерилис ҳаққында Бердақ шайыр «Айдос баба» дәстанында былай жазады.

Айдос деген уллы киши,
Ақыры кетти қолдан күши,
«Ханның иси – шайтан иси»,
Деген екен Айдос баба.

Ханға болмады пуқара,
Қарсы болды бара-бара,
Жоқдур өлимге ҳеш шара,
Шейит өлди Айдос баба¹.

Үшинши азатлық ушын ҳәрекет 1855-жылы гүзде басланады. Буған ханлықта соңғы он жыл ишинде болған аўыр шараят себепкер болады. Хийўаға Мухаммед Әмин хан болған жыллары, яғный 1845–1855-жыллары ханлықта удайына жаўтершилиқ болып турады. Халық он жыл даўамында урыс салыгын төлеўге мәжбүр болады. Халық пүткиллей бүлгиншиликке ушырайды. Хийўа ханлығында жасайтуғын түркмен, қазақ, өзбеклердиң де аўхаллары усындай болды. Сонлықтан, усы төрт халық аўыз бириктирип Хийўа ханлығына қарсы 1855-жылдың гүзинде көтерилис шығарып, өз алдына мәмлекет-ханлық дүзиўди мақсет етип қояды. Қарақалпақлар, қазақ хәм араллы өзбеклер Зарлық төрени (Шыңғыс әўлады) хан деп жәриялайды. Олардың бул мәмлекети 1856-жылдың март айына дейин даўам етеди. 1856-жылдың февраль айында Хийўаның ханы болған Сейд Мухаммед сол жылдың март айына дейин қазақларды хәм араллы өзбеклерди бағындырып, қарақалпақларды бөлип таслайды хәм олардың ханы Зарлық төрени өлтиреді. Бирақ, қарақалпақлар көтерилисин даўам етеди. Оларға сол көтерилистиң басынан баслап басқарып келген қолдаўлы урыўынан Ерназар Алакөз, ақмаңғыт Ерназар Палўан бий хәм қыпшақ урыўынан Алыўшы Қутлыбаевлар басшылық етеди.

¹ Бердақ. Сайланды шығармалары. – Нөкис: «Билим», 2019. 119-б.

Бул көтеріліс 1856-жылдың 12-июниінде аяусыз бастырылып, оның басыны Ерناзар Алакөздің геллеси Сейд Мухаммед ханга алып барылады. Ерназар Алакөздің карақалпак халқы мәни ушын гүрескен сүйикли батыры деп есаплайды. Халык шайыры Бердак «Ерназар бий» дәстанында оның батырлығын жокары бахалады:

Бийлери мәсләхәт етти,
Зарлық ханды алып кетти,
Хийуа ханын хошүак етти,
Хансыз қалды Ерназар бий.

Ғөруғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса пар еди,
Толы журтқа дәркар еди,
Шейит өлди Ерназар бий¹.

— деп жазады. XIX әсирде халық басынан өткен усындай ауыр трагедиялық жағдайларды карақалпак шайырлары өзиниң шығармаларында жазып қалдырды.

Өзбекстан Республикасы Биринши Президенти И. Каримов өзиниң 1997-жылдың 17-июлиінде Қарақалпакстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң 12-сессиясында шығып сөйлеген сөзинде Ерназар Алакөзге карақалпак халқының ғәрезсизлиги, еркинлиги ушын жанын аямай гүрескен қахарман, халық перзенти², — деп жокары баха берди.

Бул көтерілислер буның менен тоқтап қалған жоқ, және бир-еки жылдан соң, яғный 1858–1859-жыллары болып өткен халық азатлық гүреслери карақалпак халқының тарийхындағы үлкен әхмийетке ийе уақыя болды. Хийуа ханы Сейд Мухаммед хан карақалпак халқын узақ уақыт тынышлықта услап тура алмады. Нәтийжеде, миллий азатлық көтерілисине қатнасыўшылар Қоңыраттың беги Қутлымурат бий менен Хийуа ханының хәмелдарларын шалып өлтиреди. XIX әсирдиң басында Хийуа ханы тәрәпинен өлтирилген Төрәмурат суўпының ақлыгы, араллы өзбек феодалы

¹ Бердак. Сайланды шығармалары. — Нөкис: «Билим», 2019. 125–126-б.

² Карақалпакстанның жаңа тарийхы. — Нөкис: «Қарақалпакстан» баспасы, 2003. 28-б.

Мухаммед Пана көтерілисті өзінің мақсетлери ушын пайдаланбақшы болды хәм ол Хийўа ханлығынан гәрезсиз Қоңырат ханлығын дүзиўге хәрекет етти. Мухаммед Пана өзін «Хорезм журтындағы ең әдалатлы хан боламан», – деп дағазалады. Көтерілиске қатнасыўшылардың талап етиўи бойынша Мухаммед Пана Оренбург генерал-губернаторына хат жазып, рус патшалығынан жәрдем сорады. Бирақ, Пана хан турақсыз хәм ерме адам еди. Сонлықтан, ол араллы өзбек байларының азғырыўшылығына ерип кетти. Көтерілис жасаған мийнеткешлерге жәрдем қолын созыў ушын Қоңыратқа келген А. И. Бутаков басшылығындағы рус флотилиясына жөнли жуўап айтпай, кейин қайтарады. Англияның тәсирине берилген яўмыт феодалы Атамурат ханның нөкерлерин шақырады. Олар Пана ханның руқсаты бойынша Қоңырат беглигине тийисли аўылларды талап, жөнсиз хәрекетлерин күшейтип жибереди. Мухаммед Пана көтерілис жасаған мийнеткешлерден пүткиллей қол үзип калады. Буган қатты қәхәри келген Әжинияз шайыр ол туўралы мынандай ашыў хәм кекке толы қосықларын жазған еди: Мысалы,

Қасқалдаққа бир ағары май питсе,
Ғарқылдасып қонар көлин танымас.
Патшаның дәўлети қайтайын десе,
Көзине май питип, елин танымас¹.

Хийўа ханы Сейд Мухаммед он мың нөкери менен келип Қоңырат қаласын қоршаўға алады. Шайыр И. Юсуповтың сөзи менен айтқанда, Пана хан оң қулағы менен түркмен феодалы Атамурат ханның кеңесин, сол қулағы менен Сейд Мухаммед ханның жансызының сөзин тыңлады. Енди не қыларын билмей жүргенинде Мухаммед Пананың ақылсыз басы бир найзанын

¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Қарақалпақстан мәмлекетлик баспасы. – Нөкис: 1960. 150-б.

ушына илинип кетеді¹. Шайыр дұрыс баға бергеніндей Мұхаммед Пананың ақылсызлығы, ойсызлығы, басқару уқыбының жоқлығы себепсіз халық наразылығына алып келді, хәм бул трагедиялық жағдайлар менен жуўмақланды.

1859-жылдың жазында Сейд Мұхаммед хан Қоңырат белгигин қайтадан Хийўа ханына қосып алыўға еристи. Хийўа ханы шежиресинин көрсетиўи бойынша, Қоңырат көтерілисин бастырыўға Ўзберген бий аўылының қазақлары менен он төрт урыў арысына тийисли қарақалпақлар да қатнаскан.

Пана ханның сиясатына қарсы болған қарақалпақ халқы Қоңырат қаласынан бөлинип шығып, ҳазирги Мойнақ қаласынан 22 километр кублада, Таллық дәрәясының қуяр жерине қорған салады хәм оған баратугын жоллардың бойларына бир неше орынларға тосықлар орнатады. Англияның қырлы мылтықлары менен қуралланған түркмен феодалы Бердиинглиздин нөкерлери Бозатаўдағы Молла Пирим қаласын шабады хәм 1600 хожалықты ўайран етеди. Көтерілисти шөлкестиреўшилерден бир неше адамды, соның ишинде, қала басы Молла Пирим менен Әжинияз шайырды тутқынға алады. Мал-мүлкин талайды, бағларын, егинлерин атлардың дойнақлары менен таппап, үйлерине от береді. Жазықсыз халықты қырып, қыз-келиндерлерин гүң, ер адамларын қул етип басқа еллерге сатады.

Әжинияз шайыр «Еллерим барды», «Бардур» сыяқлы тарийхый шығармаларында Хийўа ханының белгиги хәмелдарлары сатқын Ерназар кенегес, теристамгалы Сержан найып хәм Махмуд аталық, қыят Садық аталық, ашамайлы Төремурад бий, тийекли Абулғазы бий хәм басқалардың исмин тилге алады және усылардың себебинен өзининг елинен айыра түсип, жат жерде жүргенлигин анық көрсетеді. Тарийхый дереклерге караганда, бул адамларға аталық, найып, бий

¹ Юсупов И. «Дала орфейи». Әжинияз. – Нокис: 1975. 10-б.

хәмели 1858–1859-жыллардагы Қоңырат көтерілисин бастырыўда Хийўа ханына белсендилік пенен жәрдем бергени ушын инам етиледі¹.

Қарақалпақ халқының тарийхында усы қорлықлы хәм аянышлы жағдайлар Әжинияз шайырдың «Бозатаў» поэмасында жан түршигерлік аўыр дәрежеде айқын сүүретленеди. Мысалы,

Сәхәр ўақта қырлы дүпен атылды,
Бенде болып түштим, қолым шатылды,
Пәрийдек қыз шоры болып сатылды,
Кәнийзлик башыңа түшти, Бозатаў.

* * *

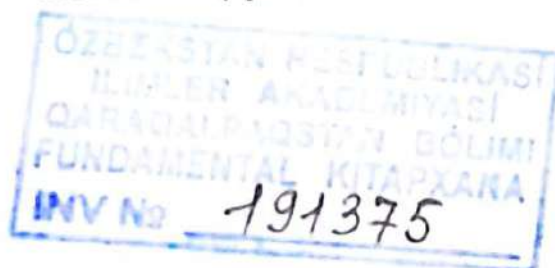
Кимсе шәхид болды, жандын айрылды,
Кимсе гәда болды, малдын айрылды,
Кимсе көзи қунқарыдын айрылды,
Башына қыямет түшти Бозатаў².

Бул көтерілис Қоңыратта жасаўшы қарақалпақ, өзбек, қазақ, түркмен халықлары дослығының, хақыйқый туўысқанлығының тамырлары оғада тереңде жатырғанлығын, қыйыншылық жағдайда хәмме ўақыт азатлық ушын бирге гүрес жүргизетугынлығының гүўасы болып есапланады. Екинши жағынан олар қарақалпақ жеринде гәрезсиз, әдил мәмлекет ушын гүреске хәмме ўақыт аўызбиршилик пенен бирге атланып турғанының гүўасы боламыз.

Шайырдың ана-Ўатан, туўылған жер сезими узақ тарийхый дәўирлер даўамында қәлиплесип, хәмме миллет ўәкиллерине тән ортақ ең жақсы адамгершилик қәсийетлериниң биринен есапланады. Гуманизим идеялары менен суўғарылған Әжинияз шайырдың жоқарыдағы қосық қатарлары усындай

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 41-б.

² Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 119–120-б.

улыўма адамзатлық, дүньялық әҳмийетке ийе мәселени каракалпак халқының турмысы мысалында сәўлелендиреди.

Бирақ, қандай жағдай болыўына қарамастан Хийўа ханлығындағы халықлар менен бирге каракалпаклар арасында мәдений, әдсбий байланыслар болып, олар менен жүдә жақсы қатнасықта болған. «Алпамыс», «Гөрүғлы», «Юсуп-Ахмет», «Ғәрип ашық», «Саятхан-Хәмире», «Ашық-Нәжеп», «Қыз Жипек», «Қоблан» сыяқлы дәстанлар каракалпак, өзбек, түркмен, қазақлар арасында кең түрде таралған. Хәқыйқатында да, бул дәўирде мәдений қатнаслар жүдә жақсы раўажланған. Усы XIX әсирде илим-билим журтлары болған мешит, медреселеринде, тийкарынан, «әлипбе», «хәбжет», «Әптейик», «Қуран» қусаған китаплар оқыған. Соның менен қатар, Суўфы Аллияр, Физулий, Бедил, Хожа Хәфыз, Наўайы, Мақтымқулы қусаған шайырлардың қосықлары да оқытылатуғын болған.

Н. Дәўқараевтың көрсетиўинше, «Бул типтеги дәстанлар каракалпак халқының арасына XVII әсирден кейин, әсиресе, XIX әсирдин ишинде түркменлер, Хорезм өзбеклери арқалы ямаса қолжазба түринде таралған. Қаракалпаклардың арасында узақ жасаған түркменнің атаклы бақсысы Сүйеўден хәм хорезмли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады. Усындай бирге ислесиўлер, әсиресе, Муўса бақсы менен түркмен бақсысы Сүйеў бақсы бир-бири менен тығыз қатнасықта болып олар бир-бириниң репертуарындағы намаларды бир-бирине алмасылып үйретип келген¹. Демек, биз буннан көриўимизге болады, XIX әсирдин ишинде, әсиресе, Хорезм хәм түркменлер менен каракалпаклардың да усындай мәдений байланыслар жоқары дәрежеде жолға қойылған. Олар менен туўысқанлық қарым-қатнаста болған. Бул урыслар, келиспеўшиликлер, әпиўайы халықтың иси емес, бул ханлардың, феодаллардың урысы болды.

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том. – Нөкис: «Қаракалпақстан» баспасы, 1977. 322-б.

§2. ӘЖИННИАЗ ШАЙЫР ДӨРЕТИҰШИЛИГИНИҢ ЖЫЙНАЛЫҰЫ, БАСЫЛЫП ШЫҒАРЫЛЫҰЫ ХӘМ ИЗЕРТЛЕНИҰ ЖАҒДАЙЛАРЫ

XIX әсир карақалпақ халқының өмири хәм жәмийетлик турмысында үлкен өшпес тарийхый ўақыяларға толы әсир болды. Себеби, халық өзиниң азатлығы, еркинлиги ушын тынбастан, үзликсиз гүрес алып барды. Бул гүреслерге халық белсендилик пенен қатнасты хәм өзлериниң жанынан кешти, үлкен жоғалтыўларға ушырады. Халықтың басына түскен бул үлкен аўыр мүсийбетлерди, тарийхый ўақыяларды карақалпақ халқының белгили шайырлары өзлериниң шығармаларында кең сәўлелендирди хәм сол арқалы келешек әўладқа жеткерип келди.

Усы XIX әсирдеги карақалпақ халқының уллы ойшыл шайыры – Әжинияз Қосыбай улы күтә сийрек ушырасатуғын тәбийий талантқа хәм өз дәўиринде көпшиликтиң қолы жете бермейтуғын илим, билимге ийе оқымыслы инсан болды. Шайыр өзиниң шығармаларында үлкен әҳмийетке ийе болған социаллық мәселелерди сәўлелендирди. Егер үстем класс ўәкиллери «адам қуданың кулы», деп үгитлеп, мийнеткеш халықты тәғдирге бойсындырыўға хәрекет етсе, Әжинияз Қосыбай улы «Бул дүньяның көрки – адам баласы» деп тәрийиплеп, адамның уллылығын, оның ишки руўхый хәм сыртқы гөззаллығын көкке көтерип жырлады.

Әжинияз шайырдың қосықларының басым көпшилигин философиялық лирика курайды. Шайырдың бул жанрға киретуғын шығармаларында дүньяның дүзилиси хәм онда адамның тутқан орны менен хызмети хаққында пикир жүргизеди. Шайырдың барлық қосықлары дүньяда ең әжайып, ең гөззал, тәбияттың ең жоқары дүзилиси есапланған адамларды шексиз сүйиў хәм хүрметлеў сезимлери менен суўғарылған. Мысалы:

Адам улы адам қадирин билмесе,
Ониан дүзде отлап жүрген мал жақсы.
Айтқан сөздің мағанасын билмесе,
Ол адамнан тилсіз өскен мал жақсы.

(«Жақсы») («Жақсы»)

Жоқары шайырлық мәдениетті иелеген Әжинияз өзінің эстетикалық идеялар түрліше жолдар менен тастыйықтайды. Шайыр Ұятан туығысы менен бір қатарда адамның адамға болған меһир-мухаббатын айрықша көтеріңкилікпен жырлады. Шайыр өзінен ұсынғандай үлкен бийбаха қуаныш шығармалар қалдырды.

Академик Ж. Базарбасевтің көрсеткеніндей, «Адамның ұллы қадирят, адамзаттың қадирлиги мәселесі барлық алғағы жәмийеттік-философиялық ойдың, дилуарлықтың, даналықтың негізгі ретінде дәлелленген. Адамды сүйіу, адамды қорғау инсан мәні, татыулық, дослық, паракатшылық сыяқты түсініктер қадирден, қастерден, құрметтен келіп шыққан. Шынында да, өмірдің мақсаты – қадирлилік, қадирли болу. Адам қадирин биліу. Бұнда ең дәлел ел қадирі, жұрт қадирі, Ұятан қадирі хам оларды қадирлеу адам қадирлигинің тийкары»¹, – деп түсіндіреді.

Сондықтан, Әжинияз:

«Жер хам ел билендур, ел хам жер билен,
Қадирің сениң бизге өтті Бозатау»,

– деп жырласа, елдің қадирин жоқары бахалап:

Ашық – ярсыз, бүлбил – гүлсіз,
Кийик – шөлсіз, сона – көлсіз,
Зийуар айтар, йуртсыз, елсіз,
Адам бір дийуана мензер,

¹ Базарбасев Ж. Әжинияз шайырдың дүниеге көзқарастары қахқында философиялық очерк. «Gold Print Nashr» – Ташкент 2019 54–6.

– деп адамның тәгдиринде Ұятан кәдірининң жүдә жоқары екенлигин, хәттески, гүлсиз бүлбилге, шөлсиз кийикке усайтуғын жағдайлар менен теңлестиреди.

Мухаббат лирикасында Әжинияз шайыр хаял-қызларды сатыў хәм сатып алыў мүлки деп қараған феодаллық дүзимниң оңбаған нызам, дәстүрлерине өзиниң барлық азаматлық хәм шайырлық хаўазы менен қарсы шықты және азат хәм тураклы мухаббатты тәрийип етти. Сонлықтан, Әжинияздың мухаббат жыры – мистикалық емес, реал сезимлик мөлдир хәм дүньядағы барлық нақаслыққа қарсы туратуғын мухаббат. Ишки пүтинлик, өзин жойтқан қалыслық, мухаббаттан күйип-жаныўының шын қалбинен шығатуғынлығы хәм ҳақыйқатлығы – Әжинияздың лирикалық қаҳарманларының тийкарғы белгиси. Шайыр шадлық әкелген мухаббаттың хәм айралықтың дәртлерин ең әҳмийетли қубылыс дәрежесине көтерди.

Шайыр сиясий хәм философиялық лирикасында, «Бозатаў» поэмасында феодаллық-жәмийетлик дүзимниң жеркенишли тәреплерин тартынбай әшкаралады. Ол ХІХ әсирдеги қарақалпақ халқының Хийўа ханлықларының езиўшилиқ сиясатына қарсы алып барған миллий азатлық гүреслери менен тығыз байланыста болды хәм шайыр бәрхама езилген мийнеткешлердин мәплерин избе-излик пенен қорғап шықты. Әжинияз Қосыбай улы, әсиресе, 1858–1859-жыллардағы Қоңырат көтерилисин идеялық жақтан таярлаўда және Хийўа ханлығында жасаўшы туўысқан миллетлер ўәкиллери арасында дослық қатнасықларын беккемлеўде әҳмийетли роль атқарды.

Әжинияз шайыр бир қанша еллерди аралап көрди хәм көп халықтың турмысы, және мәдениаты менен танысты. Патриот шайыр сыпатында қарақалпақ халқының миллий өзіншеликлерин сүйсине жырлаў менен бирге қоңсылас туўысқан халықлардың миллий дәстүрлерине үлкен хұрмет пенен

қарады. Сонлықтан, базы бир қоңсылас миллетлер оны өз шайыры ретинде қабыл етті. Мәселен, Әжинияз шайыр менен Қыз Меңештің айтысы қарақалпақ, қазақ әдебиеттарының ортақ мийрасы болып, қазақ халқының өтінниши бойынша Ташкент қаласында араб алфавитинде шығатуғын «Түркстан ўәлаяты» газетасының 1878-жылдың 11-сентябрь, 9-октябрь санларында басылады.

Әжинияз шайыр Шығыс әдебиаты классиклериниң дөретиўшилик дәстүрлерин өзінде өзлестирди хәм алға раўажландырады. Ол новатор шайыр сыпатында, қарақалпақ поэзиясын жаңа жанрлар менен байытты. Солай етип, Әжинияз қарақалпақ әдебиатын идеялық-көркемлик жақтан байытып, оны жаңа раўажланыў басқышына көтерди.

Белгили илимпаз Н. Дәўқараев өзиниң илимий мийнетинде: «Революцияға шекемги қарақалпақ шайырларын таза фольклордың ўәкили деп қараўға болмайды. Булардың шығармаларының тематикасының кеңлиги, қаҳарманларды, типлерди характерлеўи, сыпатлаўлары, тил стиль, әдебий техниканы қолланыў жағынан фольклордан өз алдына айырылып турады. Бердақ, Әжиниязлар өз заманының билимли адамлары болған. Олар Орта Азияның бир қатар халықларының тилин, тарийхын, әдебиатын жақсы билген. Бул жағдайлар олардың дөретиўшилигине үлкен тәсирин тийгизген. Олар Науайы, Физулий, Саадий, Фердаўсий, Мақтымқулылардың шығармаларын жақсы билген»², – деп жазады.

Әжинияз шайырдың көп санлы лирикалық қосықлары менен «Бозатаў» поэмасы автордың тири ўақтында-ақ қарақалпақ халық қосықларына айланып, бақсылар хәм қыссаханлар тәрәпинен атқарылды. Шайырдың бир қанша шығар-

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 24-б.

² Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1979. 92-б.

маларын каллиграфлар қолдан көшірип жазып, қыссаханлар өз репертуарына енгизіп, халыққа оқып берді.

Әжинияз Қосыбай улының усындай көркем-эстетикалық талғамға ийе болған, күшлі лиризмге бай, толы шығармаларын жыйнап, басып шығарыу хәм изертлеу жұмыстары ХХ әсирдин 30-жылларынан басланды. ХХ әсирдин биринши шерегинде Орта Азия халықларының, соның ишинде, қарақалпақ халқының тарийхый сиясий, социаллық хәм жәмийетлик мәдений өмиринде үлкен өзгерислер пайда болды.

1917–1918-жыллары қарақалпақ жерин Қызыл империя басып алып, халықлардың еркіне қарамай бул аймақларда кеңес хукимети орнады. Көп қыйыншылықлыр менен көп-леген халық азаматлары қанша қыйын жағдайлар болса да халықтың еркинлик хәм неше жыллық арзыу-әрманлары ушын тынбай гүрести. Көп қыйыншылықлар менен елде жаңа орнап атырған тоталитарлық зулымлық хуким сүрип турған жәмийетте 1924-жылы 14-октябрьде әсирлер бойы қарақалпақ халқының ғәрезсизлик хәм өз мәмлекетшилигине ийе болыу әрманларына жақынласқандай болды¹.

Әсиресе, 1932-жылы 20-мартта Қарақалпақстан Автономиялы Республика болып қайта дүзиліп, қарақалпақлардың өз конституциясына, өзлериниң нызам шығарыу органларына хәм тағы басқа хуқықларына, еркинликлерине ийе бола баслаған еди. Бундай хуқықларды қолға киргизген қарақалпақ халқы енди ғана дүнья халықларының тарийхый жәмийетлик рауажланыу жолларына қарауға, әсиресе илим, пән, әдебиет, миллий мәдениеттың системаласыу, оларды өз халқының мүлки етип қарау керек екенлигин қарастырыуға киристи.

Қарақалпақстанның 1930-жыллардан баслап өз миллий еркинлигине ийе болыуы бир қанша жаңадан дүзиліп атырған

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы. 2003. 207-б.

мәмлекет тәрәпинен шекленген дәрежеде болса да, енди тарийхы, миллий әдебиятын, миллий мәденияты тарийхы жыйнастырыўға, үйрениўге, изертлеўге мүмкиншиликти жаратылды. Усы имканиятлардан орынлы пайдаланыў мақсатинде рус илимпазлары менен жергиликли илимпазлар биргеликте жумыс алып барды. Бул мәселе бойынша каракалпак әдебияты тарийхын изертлеўши алым Н. Дәўқараев өзиниң 1946-жылы жаклаған «Қаракалпак классик әдебияты» деген кандидатлык диссертациясында да, соңғы «Революцияға шекемги каракалпак әдебияты тарийхының очерклери» деген мийнетлеринде де халық тарийхын, әдебиятын жыйнақлап, үйрениў, бастырып шығарыў хәм изертлеў мәселелерин бул дәўирдеги каракалпак халқының раўажланыўға жол алған экономикасы хәм мәденияты, хызметкерлери, улыўма интеллигенция каракалпак әдебияты тарийхын изертлеп, бир системаға салған илимий мийнетти талап етти¹.

Солай етип, XX әсирдин 30-жылларында каракалпак халқы тарийхында пайда болған миллий ғәрезсизликтең шарапатынан халық тарийхын, миллий мәдениятын жаратыўда сол ўақытлардағы ел басшыларынан халықтың өз талап еткен еди. Себеби, хәр бир миллеттиң өзиниң тарийхы тили, әдебияты, миллий өзгешеликлерин көрсететуғын үрп-әдети, салт-дәстүрлери аркалы халқымыздың миллий мәденияты өз көринисин табады. Қаракалпак халқының көп әсирлик арзыў-әрманларынан пайда болған тарийхый процесс болды. Бул тарийхый ўақыялар каракалпак халқының еркинлик ушын неше жыллап алып барған гүреслериниң тарийхы менен тиккелей байланыслы хәм олардың нәтийжели жуўмақларының көриниси болды.

Усындай үлкен илимий изертлеўлер халқымыздың жәмийетлик тарийхын, мәдениятын, фольклорын, классик әде-

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөхис «Қаракалпақстан» баспасы, 1979. 6-6.

бияты мийрасларын жыйнаў, бастырып шығарыў ҳәм изертлеў процесслерин бирден баслап жиберіў аңсат ис болған жоқ.

Сол ушын дәслепки он жыллықларда қарақалпақлар бул мәселеде тәжірийбели үлкен халықлардан, биринши нәўбетте рус халқынан жәрдем сораўға мәжбүр болды.

1932-жылы Қарақалпақстан хукиметиниң өтинниши бойынша Россия Илимлер академиясының Шығыстаныў институтының академиги А. Н. Самойловичтиң басшылығында қарақалпақ тарийхын үйрениў, жазыў ҳәм изертлеўге байланыслы бир топар рус илимпазлары Қарақалпақстанға жибериледи. А. Н. Самойловичтиң басшылығындағы топардың алып барған ислери қарақалпақлардың тарийхын жазыў ушын негиз салып береди.

Жыйналған материалларды улыўмаластырыў ҳәм олар бойынша әмелий илажлар көриў мақсетинде Қарақалпақстан хукиметиниң ҳәм СССР Илимлер Академиясының басламасы менен 1933-жылы 18–25-март күнлери Ленинградта Қарақалпақстанның өндирис күшлерин изертлеў бойынша I конференция өткерилди. Конференция СССР Илимлер академиясы алымларының итибарын үлкени буннан былай да изертлеўге қаратылған еди, бул өз гезегинде Автономиялы Республиканың мәденияты менен экономикасының раўажланыўына жәрдем берер еди. Конференцияда қарақалпақлардың мәдени мийрасын изертлеў мәселелери бойынша П. П. Иванов «Қарақалпақстанның тарийхын изертлеў материаллары», С. Е. Малов «Қарақалпақ тили ҳәм оның изертлениўи», А. К. Боровков «Қарақалпақ тилиниң гезектеги ўазыйпалары ҳаққында», А. А. Гнеденко «Қарақалпақ илимий-изертлеў институтының жақын арадағы ўазыйпалары», В. И. Вертегов «Қарақалпақстан АССР да мәдений революция» қусаған темалар бойынша баянатлар иследи¹.

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы. 2003. 372–373-б.

Усы баслама менен Қарақалпақстанда илимий-изерттеу жұмыстары хәр тәрәплеме шөлкемлестіріле бастады. Бул илимий изерттеу жұмыстарына жергиликли жас илимпазлар тартылды, олардан Бақыев, Айымбетов, Айтешов, Ибадуллаев және тағы басқа илимий хызметкерлер жаңа басланып атыратын тарихый-этнографиялық, фольклорлық, әдебий-лингвистикалық экспедицияларға қатнасып, тарихый, әдебий-фольклорлық материаллар жыйнады.

1933-жылдың 23-июнінде СССР Илимлер академиясының қарақалпақ комиссиясы менен ҚҚИИИ арасында келісім дүзіліп, бул келісім бойынша Шығыстану институты және Тарих-археология институттары өзлерінде табылған құжаттерде сәулеленген дәуір бойынша Қарақалпақстан тарихына тийісін құжаттерді жыйнау және баспаға таярау жұмыстарын ұазыйпа етіп алды¹.

Қарақалпақ халқының тарихын, фольклорлық және классик әдебиет мұрасларын жыйнау, изерттеу үшін белгілі жобаға тийкарланған мақсетлі экспедициялар 1932-жылдан басталады. Бул дәуірде системаласқан қарақалпақ халқының әдебиет, мәдениет тарихын жарату үшін илимий экспедициялар жұмыс алып барды. Сол себепті ХХ ғасырдың орталарынан бастап қарақалпақ фольклоры және классик әдебиеті бойынша бай материаллар 1931-жылы Қарақалпақстанда шөлкемлестірілген илим изерттеу институтының және Қарақалпақстан Жазушылар аўқамының қолжазба фондында жыйнала бастады. Усылардың ішінде, елден жазып алынған материалдардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырлардың шығармалары көп екенлігі менен айырылып турады. Бул шайырлардың доретіушілігі өз заманында халық арасында ең көп таралған миллий мұрастың айрықша түрлерінен екенлігін көрсетеді.

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарихы. - Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы 2003 374-6.

Әжинияз шайыр дәретиўшилиги бурын жазыўшы Сейфулгабит Мәжитов тәрәпинен 1925-жылы дәслеп мектеп-лер ушын таярланған биринши оқыўлықларда «Егеделер саўаты» китабында Әжинияздың «Бозатаў» поэмасы толығы менен жәрияланды. Буның өзи шайырдың дәретиўшилигин жыйнаў хәм оны үйрениў қолға алына баслағанын көрсетеди. Буннан соң, оның айырым қосықлары әдебий альманах хәм журналларда жәрияланды¹. Ал, 1929-жылы халық шайыры Аяпберген Муўсаев Н.А.Баскаковқа Қоңыратта болған ўақытларда Әжинияз шайырдың қолжазбаларын тапсырған². Н.А.Баскаков тәрәпинен 1950-жылы баспада жәрияланған «Қарақалпақский язык» деп аталған китабының биринши томында Әжинияз шайырдың «Бозатаў» шығармасынан үзинди ғана жәрияланды. Бирақ, бул үзиндини ол педучилище муғал-лами, 25 жасар Сәрсенбай Нуржановтан жазып алдым, деп ескерткен³.

Усы 1930-жыллардың орталарынан баслап Әжинияз шайырдың өмирин хәм әдебий мийрасын үйрениўдің жана дәўири басланды. 1930-жылларда баспасөзлерде фольклорлық хәм классик мийрасларға байланыслы пикирлерде Әжинияз мийрасы да жақсы тилге алынады. Бирақ, баспасөзде Әжинияз мийрасының изертлеўлеринде, олардан тысқары гейпара интеллигентлер арасында халық мийрасы сыпатында классик әдебият қатарында жыйнап үйрениў мәселелерине гүман кел-тирген ўақлары да болды. Усындай қыйыншылықларға қара-мастан, Әжинияз дәретиўшилигиниң елге кең таралыўы, әсиресе, жыраў, бақсы, қыссаханлар репертуарларынан кең

¹ Қәлиметов Б. Әжинияздың лирикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1981. 5-б.

² Муртазасев А. Шайырдың муҳаббаты. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1988. 8-б.

³ Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2014. 12 – 13-б.

орын алыуы шайыр мийрасына айрықша кеуіл бөлиўди талап етти.

Улыўма айтқанда, Әжинияз шайырдың дәретиўшилигин жыйнаў жумыслары халықтың ядындағы миллий мийрасты жыйнап алыў ушын басланған 1934-жылғы Н. А. Баскаков, профессор А. А. Соколовлар тәрәпинен шөлкемлестирилген арнаўлы тарийхый-этнографиялық, әдебий-фольклорлық хәм лингвистикалық экспедиция дәўиринде жыйнала баслады. 1936-жылдан баслап Әжинияз мийрасы ҳәр қыйлы баспа-сөзлерде жарыланды.

Бул улыўма әдебият хәм мәдениет тарийхының жыйналыўы менен басланған смес, ал Әжинияз шайырдың өмири хәм мийрасларын жыйнаў және үйрениў мәселелери, қарақалпақ халқының өз гәрәзсизлиги ушын жүргизген гүреслериниң, өз мәмлекетшилигине ийе болыў ушын алып барған гүреслер тарийхы менен байланыслы процесс болып табылады.

1931-жылдан баслап педагогикалық институтта қарақалпақ әдебиятындағы басқа шайырлар дәретиўшилиги менен қосып Әжинияз Қосыбай улының әдебий мийрасы да үйрениле баслады. Буннан алдын педагогикалық хәм аўыл хожалығы техникумында Әжинияз мийрасы 1928–1929-оқыў жылларында-ақ үйрениле баслаған еди. 1936-жылдан баслап мектеп сабақлықларына Әжинияз дәретиўшилиги киргизилди. 1940-жылы «Қарақалпақ халық творчествосы» атлы китапқа Әжинияз дәретиўшилиги толық киргизилген есабы болды. 1940-жылдан баслап шайырдың гейпара қосықлары рус тилине де аўдарылды. Гейпара рус тилиндеги баспасөзлерде пайда болған илимий мийнетлерде Әжинияз шайыр – қарақалпақ әдебиятының тийкарын салған шайыр. Ол ҳәзирге шекем барлық шайырларға қосық жазыўдың үлгисин көрсеткен шайыр деп жазып жүрди. «Қарақалпақ әдебияты тарийхы жөнинде», «Қарақалпақ әдебияты хаққында» деген

мийнетлерде, «Эжинияз XIX әсирдеги қарақалпақ классик әдебиятының ең ири ўәкили»¹, – деп жазады.

1946-жылы Н. Дәўқараевтың «Қарақалпақ классик әдебияты» деп аталатуғын кандидатлық диссертациясы, әсиресе, 1951-жылғы Москвада Илимлер академиясының Шығыстаныў институтында қорғаған докторлық диссертациясындағы материалларда шайыр мийрасының халық мийрасы екенлигин дәлиллеп, усы ўақытларға шекем болып келген гүманлы пикирлерди жоққа шығарды. Н. Дәўқараев Эжинияз шайырды оқымыслы, билимли шайыр, араб, парсы, ески өзбек әдебий тилин жақсы билиўиниң арқасында, шығыстың классик поэзиясы менен жақсы таныс болған, олардан көп нәрселерди үйренген. Ол революцияға дейинги қарақалпақ поэзиясын жаңа мазмун, жаңа түр, жаңа сөзлер менен байытты², – деп бағалайды.

1940–50-жыллары Эжинияз шайырдың өмири хәм әдебий мийрасын кең масштабта үйрениў дәўири басланды. Бул исте Н. Дәўқараевтың хызмети айрықша гиреўли болды. Ол 1949-жылы биринши мәрте Эжинияз Қосыбай улының шығармаларының биринши «Таңламалы қосықлар топламы» баспадан шығарды. Топламның кирисиўинде шайырдың өмири хәм дөретиўшилиги туўралы қысқаша мағлыўмат береді.

Н. Дәўқараевтың «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген монографиясында Эжинияздың дөретиўшилигин тәўир-ақ анализ жасап хәм ол усы жумысында: «Эжинияз – лирикалық қосықтың шебері. Оның лирикалық қосықларының мазмуны халықтың қыялында идеал болған азатлық, бахытлы, еркин турмыс, гүлленген жаслық өмир, гуманистлик үмитлери менен толы. Эжинияздың ашықлық жөниндеги лирикалық қосықлары да

¹ Пахратдинов Э. Эжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2014. 14-б.

² Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1979. 88-б.

халық пенен, халықтың әдиўли үмитлери менен байланысly. Сонлықтан да, халық оны жақсы көрди, халықтың сүйген шайыры болып қалды¹, – деп Әжинияздың қарақалпақ әдебиятында тутқан орнын айрықша атап көрсетеди. Шайырдың шығармалары сезимге мол, өзиниң музыкалылығы және көркем сүүретлеў қуралларының жән-жақлығы менен айырылып туратуғын лирикалық қосықтың шебери.

Сондай-ақ Өзбекстан Илимлер академиясының хабаршы ағзасы, филология илимлериниң докторы, профессор И.Т. Сағыйтов та Әжинияздың дәретиўшилиги туўралы көп ғана пикирлер жүргизеди хәм ол: «Бул дүнъядан безип, тек қудайды, «о дүнъяны» ғана ойлаў керек деп үгитлеўши суфизм, диншиллик идеологиясы үстемлик сүрип турған дәўирде Әжинияз бул – дүнъяның хәзлигин, тиришилик, реаль турмысты жанлы адам баласының сулыўлығын, оның барлық арзығу-хәўеслерин, ой-сезимлерин, тилек-әрманларын, муҳаббат сезимлерин сүүретлеген»², – шайыр болды деп жоқары баҳалады.

Әжинияз Қосыбай улының шығармаларын жыйнап, басып шығарыў жумыслары совет хўкимети жылларында шынтлап қолға алынды. Бул тараўда Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, С. Мәўленов, Ш. Хожаниязов, И. Сағыйтов, А. Кәримов, Б. Исмаилов, Ҳ. Хәмидов хәм басқа да әдебиятшы-илимпазлар жемисли мийнет иследи. Соның нәтийжесинде, 1949, 1960, 1965, 1975, 1988, 1994-жыллары Әжинияз шайырдың таңламалы шығармалар жыйнағы жарық көрди.

1970–80-жыллары Әжинияз шайырдың өмири хәм әдебий мийрасы илимде кандидатлық характердеги изертлеўлерге тийкарғы тема болды. Н. Дәўқараевтың шығармалары-

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1979. 74-б.

² Әжинияз. Таңламалары шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1965. 32-б.

ның толық жыйнағының III томындағы «Қарақалпақ әдебиаты тарихының очерктері» деген мийнетінде Әжинияз Қосыбай улының өмирі хәм дөретиўшилигине айрықша тоқтап, анализленди. Ә.Пирназаровтың «Әжинияздың шеберлиги», А.Муртазаевтың «Шайырдың мухаббаты», Б.Қәлиметовтың «Әжинияздың лирикасы», Ө.Әлеўовтың «Әжинияздың ағартыўшылық ойлары», К.Мәмбетовтың «Әжинияз» атлы илимий очерк хәм монографиялары баспадан басылып шықты. Бул монографиялардың хәм диссертациялық изертлеўлердин ең жақсы илимий характерде жазылғанлары Н.Дәўқарасевтың, Ө.Әлеўовтың, Ә.Пирназаровтың, А.Муртазаевтың мийнетлери болды. Бул илимий изертлеўлердин баҳалығы сонда Әжинияздың өмирі хәм дөретиўшилик мийнетлерин, шайыр жасаған дәўир характери, әсиресе, ол заманның жәмийетлик, тарихый жасаў шараятлары, илим, әдебиат, мәдениатын жәмийетшилик пенен тиккелей дурыс байланыстырыўға хәрекет еткен мазмунларда изертленген жумыслар еди. Ең баслысы, шайыр дөретиўшилиги қуры дәлилиз мақтаўлардан жырақ болады.

Солай етип, 1970–80-жыллары Әжинияз шайырдың өмирин хәм дөретиўшилик мийрасын үйрениў бағдарында илимде жаңадан-жаңа табыслар қолға киргизилди. Баспадан тез ўақыттың ишинде-ақ шайырдың топламлары, монографиялық изертлеўлер, диссертациялық жумыслар басылып шықты, илимий жуўмақлар бериле баслады. Мәселен, Н.Дәўқарасевтың шығармаларының толық жыйнағының III том «Қарақалпақ әдебиаты тарихының очерктері» (Нөкис, «Қарақалпақстан» 1979), Б.Қәлиметов «Әжинияздың лирикасы» (Нөкис, «Қарақалпақстан» 1981), Қ.Байниязов, «Қосықтың күши» (Нөкис, «Қарақалпақстан» 1977), Б.Қәлиметов, «Әжинияз бир пәрий», (Нөкис, «Қарақалпақстан» 1993), Ө.Әлеўов. Қарақалпақта тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлилесийи хәм раўажланыўы

(Нөкис, «Билим» 1993), Ж. Аймурзаев, «Әжиниязтеклимиз», (Нөкис, «Қарақалпақстан» 1994), К. Мәмбетов «Әжинияз» (Нөкис, «Билим» 1994), Б. Генжемуратов, «Әжинияз лирикасының поэтикасы», (Нөкис, «Билим» 1997), Г. Дәулетова «Әжинияз поэзиясында дәстүр хәм жаңашылық» (Нөкис, «Қарақалпақстан» 1997), А. Пирназаров, «Күнхожа, Әжинияз, Садық шығармаларында қолланылатуғын дөретиўшилиқ усыллар» (Нөкис, «Билим» 2000), Қ. Жәримбетов «Ашық Зийўар», Ә. Пахратдиновтың «Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы» (Нөкис, «Қарақалпақстан» 2014), Ж. Базарбаевтың «Әжинияз шайырдың дүньяға көзқараслары хақында фило-софиялық очерк», (Нөкис, 2019), К. Алламбергеновтың «Әжинияз» таңламалы шығармалары хрестоматиясы оқыў қолланбасы, (НМПИ баспасы, 2014) Ж. Хошаниязов, «Әжинияздың қырда дөретилген қосықлары хәм қазақ шайырлары менен руўхый пикирлеслиги» (Нөкис, «Билим» 2015) жылы жарық көрди. Усындай көп ғана илимий изленислер алып барылды хәм басып шығарылды. Сондай-ақ, жазыўшы К. Султанов «Әжинияз» романы 1976-жыл, К. Мәмбетов «Боза-таў» романы 1986-жылы жарық көрди.

2024-жылы ЮНЕСКО ның естеликлер шеңберинде Әжинияз Қосыбай улы туўылғанының 200 жыллық юбилей сәнесин кеңнен белгилеў нәзерде тутылды. Өзбекстан Респуб-ликасы Президенти Ш. М. Мирзиёевтың қоллап-қуўатлаўы менен 2024-жылы 16-июльде атаклы қарақалпақ шайыры хәм уламасы Әжинияз Қосыбай улының 200 жыллығын кеңнен белгилеў хақындағы (PQ-258) қарары шықты. Бүгинги күни усы қарар тийкарында барлық ис-илажлар әмелге асырылды. Усы қарар тийкарында шайырдың өмири хәм дөретиўши-лигине байланыслы илимий хәм әмелий жұмыслар алып барылды. Сондай-ақ, Өзбекстан Жазыўшылар аўқамы «Әжинияз шығармалары» (Ташкент, «Адабиёт» 2024), топла-мын шығарды. Топламның редакторы К. Каримов, баспаға

таярлаган А.Альниязов. Қ.Оразымбетовтың «Әжиниязды таныўдың жаңа бағдарлары» (Нокис, 2024), А.Пирниязова, Қ.Қудиярова «Әжинияз шығармаларын үйреніў», (Нокис, «Авангард» 2024)), филология илимлериниң докторы Г.Қарлыбаеваның «Әжинияз шығармалары тилиниң семантикалық өзгешеликлері» монографиясы (Нокис, 2024), К.Каримовтың 2024-жылы «Әмиўдәрәя» журналында «Әжинияз шайыр Шымбайда» атлы 3 акты пьесасы жарық көрди. М.Нызановтың сценарийи тийкарында «Әжинияз» публицистикалық көркем фильми жаратылды. Жазыўшысы А.Султановтың «Зийўар» эссеси, 2025-жылы «Әмиўдәрәя» журналында хәм усы жылы 2026-жылы «Билим» баспасынан «Хажынияз» усы эссеси басылып шықты. «Әмиўдәрәя» журналының 5-саны толығы менен Әжинияз шайыр доретиўшилигине арналды. Баку Славян университетиниң профессоры, Низамий Мамедов хәм илимназдың қызы фольклорист Шабнам Мамедовалардың авторлығында 2025-жылы Әзербайжан Республикасының «Оптимист» баспасында «Salam, deyərsən» деген атама менен Әжинияз шайырдың шығармалар топламы әзербайжан тилине аўдарылды. Бул китап 172 беттен ибарат болып, онда шайырдың қосықлары хәм поэмалары орын алған.

Шайырдың мийраслары биз жоқарыда келтирин өткенимиздей, илимназларымыз тәренинен хәр түрли көзқарастан терең үйренилип хәм жаңа изертлеўлер нәтижесинде жаңалықлар менен толысын атырганлығы менен қуўанарлы.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз Қосыбай улының өмири хәм доретиўшилик мийраслары хәмме дәўирлерде де халқымыздың ХІХ әсирдеги үлкен жазба әдебий естелиги сынатында қадирленип, үйренилип келмекте. Хәтирғи күнде де, өз дәўиринде де дүньялық әдебият хәм мәдениетқа, оның байыўына үлкен үлес қосқан, қарақалпақ халқының руўхый байлығы сыпатында қарақалпақ халқының миллий мақтанышы болып тилге алынады.

§3. ӘЖИННИАЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫНЫҢ АТА-БАБАЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА ЖАҢА МАҒЛЫҰМАТЛАР

(Жаңа ылымй изертлеулер)

Кеңес хукимети орнаўы менен хәкимиятты қолға алған большевиклер өзлериниң алға қойған мақсетине ерисиўде хеш нәрседен қайтпады. Мәмлекет бойлап пайда болған қарсылықларды әскерий күш пенен бастырды, халықлардын бир бөлеги қырып тасланды. Қалған бөлеклерин бир-биринен бөлеклеп, бир-бирине душпан классларға айландырыўға хәрекет етти. Большевиклер тәрәпинен алға қойылған мақсет жеке меншикти сапластырыў мәселеси хәм басқа да илажлары тарийхый раўажланыўдың заңлығына қайшы келип, мәмлекетте әсирлер даўамында қәлиплескен экономикалық қатнасылықларды бузып, халықлардың миллий үрп-әдет, дәстүрлериниң жоғалыўына баслама бола баслады. Сол себепли пукара халық большевиклердиң сиясатларын қоллап-қуўатламады, керисинше оларға усындай хәр қыйлы формада қарсылық көрсетип келди. Сол себепли большевиклер халық тәрәпинен усынылған илажларды қабыл етпей, олар менен санаспай хәм өзлериниң көрсетпелерин қабыл алыўын күш жумсаў хәм зорлық пенен иске асырды. Мәмлекет басшылары тәрәпинен қабыл алынған хәр бир баслы қарардын орынланыўы оған қарсы болған халықтың бир бөлегин жок етиў, екинши бөлегин узак мүддетке сүргин етиў жоллары менен иске асырылып барды. Усындай репрессиялар жүргизиў аркалы гана мәмлекет басындағы большевиклер халықты қорқынышта услап турыўға еристи.

Бул репрессия акыбетинде уллы ойшыларымыз болған Күнхожа, Әжинияз, Бердақ хәм тағы басқа да доретнуши

инсанлардың шығармаларын үстемлик етип келген марксист-лик-ленинлик идеологияға сәйкеслендириў мақсетинде жұмыс алып барды. Олардың ҳақыйқый түсиниклерине жүзекли қарап, материалист яки өз заманының атеистин етип көрсетиўте дәлиллер изледі. Хәттеки, гейпара ойшыллардың социаллық шығысын бурмалап, кәмбағал дийқан шаңарағында туўылды, деген шынлыққа үйлеспейтуғын биймәни түсиниклерге жол қойылды.

Республикамыздың көрнекли мәмлекетлик ғайраткерлериниң бири Қаллибек Камалов өзиниң «Ел хызметинде» мийнетиниң 445-бетинде өткен әсирдеги изертленген классиклеримиздиң өмирине байланыслы ҳақыйқатлыққа туўра келмейтуғын түсиниклерди көзде тутып былай деп жазды: «Дәўир сиясатына бойсындырыў нийетинде олардың тарийхый шығысын төменлетип жиберген. Мәселен, Жийен жыраў айырым мағлыўматлар бойынша Хожа Ахмет Яссаўий медресесинде оқыған. Оны да шопанның баласы деп айтып жүрди. Әжинияз Хийўа медресесинде оқыған, оны да жылқыманның баласы деп көрсетиледи, яки Бердақ шайыр өз қосықларында: «Бухара менен Хорезмге саяхат жасадым», — дейди. Ол Қарақум ийшан медресесин питкерген. Буны да кәмбағал дийқан адам сыпатында көрсетпекши болды. Булар жүдә бай адамлардың перзентлери болмаған менен де бек яки руўханийлар шаңарағынан шыққан болыўы мүмкин. Себеби, өмир ҳақыйқатлығының өзи соны көрсетеди. Өз күнин зордан корип отырған адамның бирден үлкен шәхәрлерге кәрежет таўып барып оқып, данышпан хәм шайыр болып кетиўи исенимсиз... Олар өз дәўириниң алдынгы адамлары болған. Олар диний медреселерди питкерген үлкен руўханий адамлар болған. Соның менен бир қатарда, олар өз заманының алым адамлары саналған. Мәселен, Бердақ қарақалпақ халқының «Шежире»син жазған. Демек, ол тарийхшы «Шежире»ни

жазардан алдын көп дереклер менен танысқан, көп адамлар менен ушырасып, сәўбетлескен. Саўатсыз, интасыз әпиўайы дийқан адам халқының тарийхын жазыўға қол ура ала ма?»¹.

Қ. Камаловтың пикиринде жан бар, себеби басқа ойшыл-ларымыз сыяқлы Әжинияздың әкеси Қосыбай да зыялы шаңарақтан болып, бай, ел-халқының арасында жақсы атак, абырайға ийе инсан болған. Себеби, ол өзине тоқ, бай шаңарақ болмағанда Елмурат ахун өз қарындасын жарлы адамға бермеген болар еди. Себеби, Елмурат ахун өз дәўириниң бай, оқымыслы, зыялы хәм үлкен атак-абырайға ийе белгили адамы болған. Усы көзқарастан алып қарасақ Әжинияздың әкеси Қосыбай да жарлы адам болмаған. Ол заманларда өзи менеп теңлес адамлар куда болып, бир-бири менен қыз берисип, қыз алысқан.

Усындай зыялы, оқымыслы, бай болыўы себепли оларды биз жоқарыда келтиргенимиздей Кеңес хўкиметиниң аяўсыз алып барған сиясаты себеп, олардың ҳақыйқый шығысын толық ҳеш ким тилине басып айта алмады. 1930–40-жыллары қарақалпақ әдебияты сабақлықларына киргизиў ушын оларды «жарлы»ның баласы, «дийқан»ның баласы деп алынбаса, атлары хәм шығармаларын әдебиатларға киргизиў улыўма мүмкин болмаған. Егер де «ахун», «ийшан», «бай» болса буларды улыўма әдебиатқа киргизиў бир жақта турсын, тиришилик етиўдиң өзи де қыйын болды. Уламаның, байдың аўлады деп үстиңнен мағлыўмат берсе болды репрессияға ушыраўың сөзсиз еди. Усындай аўыр сиясат себепли классик шайырларымыздың өмир жолы бузылып, бурмаланып жазылды. Усы сиясаттан қорқып қалған Әжинияз бабамыздың аўладлары ата-бабаларына байланыслы ҳақыйқый мағлыўматларды усы күнге шекем сыр сақлап келген екен. Себеби

¹ Камалов Қ. Ел хызметинде. – Нөкис. «Қарақалпақстан» баспасы. 1995. 445-б.

усындай ауыр репрессия бабамыздың да урпақтарында болған. Сол себепті қорқып көп ата-бабаларының атлары өзгертіліп айтылып келген.

Әжинияз шайырдың әуладларынан, оның жақын ағайын-туысқанларынан сорастырыу арқалы биз жақында – 2024-жылы 8-ноябрьде Нөкис қаласының тұрғыны Орынбаева Сырғагүл (1950-жылы туылған хәзир 76 жаста. Жасау мәнзили Нөкис қаласы Мәжнүн тал көшесі, бұрынғы Жданов көшесі 37-жайда жасайды) менен сәўбетлестик.

Сырғагүл апаның Әжинияз шайырға қандай жақынлығы бар деген сауал тууылыуы тәбий хал. Қосыбайдың әкеси. Балтеке, Қулеке, Қосеке деген үш ағайынлы болған. Балтеке – Қосыбайдың әкеси. Қулекенің биринши баласы Қаражан, Қаражанның үшінши баласы Орынбай, Орынбайдың қызы Сырғагүл шаўлық қызы болады. Енди Сырғагүл апа Әжинияздың анасы Нәзийра тәрәптен де жақынлығы бар. Нәзийраның иниси Файзулла, Файзулланың қызы Изне, Изненің қызы Мийирхан, Мийирханның қызы Сырғагүл апа болған. Әжинияздың анасы Нәзийра Сырғагүл апаның дайы апалары болады. Соның ушын да, Сырғагүл апаның бул тарийхый ўақыялардан хабары бар.

Сырғагүл апа Әжинияз шайырдың әкеси Қосыбайдың ата-бабалары хаққында жаңа мағлыўматларды айтып берди. Бұрын Әжинияздың өзинің ата-бабалары хаққындағы мағлыўматлар толық емес еди. Қосыбайдың әкеси Балтабек, Балтабектин әкеси Ақжигит деп барлық сабақлықларда, илтимий мийнетлерде усындай етип берилип келди. Биз усы ўақытқа шекем айтылып келген мағлыўматларға өзгерислер киргизип, жаңа мағлыўматлар менен толықтырамыз. Бизің жазып алған мағлыўматларымызға қарағанда Әжинияздың әкеси Қосыбайдың ата-бабалары хаққында мынандай мағлыўматлар бар. Таңыстырамыз: Ең үлкен биринши бабасы Әбди, екіншиси Жәмил, үшіншиси Жапар. Олар өз дәўиринің сауатлы,

оқымыслы, атақ-абырайлы, итибарлы адамлары болғанлығы хақында мағлыұматлар берди.

Жапардан Төре туұылады, хәзирги әдебиятларда Ақжигит деп айтылады. Бундай деп аталыұының себеби, жеңгелери атын айта алмай «Ақжигит» деп қойған екен. Негизинде оның аты Төре екен. Төрениң Балтеке, Қулеке, Қосеке деген үш баласы болады. Бундай ерсилеұ ат қойылыұының себеби болған, алдыңғы перзентлери турмаған, өле берген, соның ушын усындай ерсилеұ атларды қойған. Қосыбайдың әкесиниң аты Балтабек, негизги аты Балтеке. Төрениң биринши баласы Балтеке. Балтекеден Қосыбай туұылады, бул тек бир бала болады. Хәзирги әдебиятларда, илимий мийнетлерде Қосыбайдың әкеси (Балтабек) деп айтылып келеди. Негизинде ондай емес екен, хақыйқай аты Балтеке болған.

**Балтеке, Қулеке, Қосекелерден өнип-өскен
урпақларының хронологиялық шежиреси**

Төрениң биринши баласы – Балтеке. Балтекеден Қосыбай туұылады, бул тек бир бала болады. Қосыбайдан Әжинияз, Мухәммәнияз, Шанияз туұылады.

Төрениң екинши баласы – Қулеке. Қулекеден Қаражан, Сейдан, Сейит хәм Қурбангүл деген үш ул, бир қыз туұылады. Қулекениң биринши баласы Қаражан болады.

Төрениң үшінши баласы – Қосеке. Қосекеден Оразалы хәм Зийнеп деген бир ул, бир қыз туұылады.

1. Қулекениң биринши баласы – Қаражан. Қаражаннан Наурызбай, Оразбай, Орынбай, Бағдагүл туұылады.

2. Қулекениң екинши баласы – Сейдан. Сейданнан Генжебай, Жийемурат, Айгүл, Тазагүл туұылады.

Сейданиң үлкен баласы Генжебайдан Есимбет туұылады.
Сейданиң екинши баласы Жийемураттан Жумамурат, Жумагүл, Оралбайлар туұылады.

3. Қулекениң үшінши баласы – Сейит: Сейиттен Баймурза туұылады. Баймурзадан Ширимхан, Жолдасбай, Саятхан, Минпа, Қурбангүл туұылады. (Қурбангүлден, Зийбагүл Зийбагүлден, Қаллыхан, Қайырбай булар мархум) Кейингиси Бахтыбай, Бийбайымлар туұылады.

I. Қаражанның биринши баласы Наўрығбайдан (Тажетдин, Алмагүл, Минажатдин қайтыс болған, Қалбай, Өсербай, Тазабай хәм Парахат қайтыс болған), Балхия, Алтынгүл, Венера, Генжебай, Базарбай туұылады.

II. Қаражанның екнинши баласы Оразбайдан Дәлхан туұылады.

1. Дәлханнан Жалғасбай, Өтебийке, Оралхан, Зайырбай, Абадан, Света, Лиза, Боранбай туұылады.

2. Оразбаев Өмирбайдан Мырзамурат, Гүлжан, Сабит, Рашит, Бердақ мархум, Улжан, Бахадыр мархум, Еркин, Замира туұылады.

3. Оразбаева Зуўраханнан Максет, Гүлипа, Зарипа, Мурат, Магрыўпа туұылады.

4. Даўлетов Айтмураттың Нурлыбай, Нийетбай, Дилбар, Дәрийха, Махмуд деген ул-қызлары болады.

5. Аймуратовтан Гүлмайрам, Мустахим, Рахим, Наргизалар туұылған.

III. Қаражанның үшінши баласы Орынбайдан Караматдин, Айсулыў, Сырғагүл, Дәмегүл туұылады.

1. Орынбайдың баласы Караматдиннен Бексулыў, Мурат, Даўлетбай, Зухра, Гүлистан Мойнакта Шеге деген жерде жасайды, Клара, Азат Қазақстан Республикасында жасайды, Бахыт, Зыят Амстовлар Мойнак районының Али ауылында тұрады.

2. Орынбайдың қызы Айсулыў перзентлери Әдилбай Қазақстан Республикасында жасайды, Әнжим болған, Әнжимнен Алишер, Азамат, Дәрийха, Гүлнара.

3. Қадирбай Шымкентте жасайды, оның 2 қыз, 2 баласы бар.

4. Мырзабайдан Галня, Мадина, Ондасын, Мирамбек.

5. Гүлшат қайтыс болады, оннан 2 бала, 1 қыз бар.

6. Разияның 1 қыз, 2 баласы бар. Қазақстан Республикасының, Ақтау қаласында жасайды.

7. Замира қайтыс болады, оның 1 қыз, 1 баласы бар.

Рейимбаевлар: 1. Айтбай. Айтбайдан: Нурбол, Гүлбаныу, Рамазан. Нуржан туұылады.

Бабажановлар шаңарағы Нөкисте жасайды: Қүлекеннің биринши баласы – Қаражан. Қаражанның үшінши баласы – Орынбай. Орынбайдың қызы Сыргагүлден Алмагүл, (Сәрсенбай мархум), Қуұатбай, Жеңисбай, Ломета деген ул-қызлары бар. Бәри жоқары мағлыұматлы.

Сыргагүлдің ул-қызларынан Амангүл деген қызынан 1. Бегзат, Шерзат. 2. Қуұатбайдан Даўлетбек. 3. Жеңисбай, Жеңисбайдан Миржамал, Бекдияр. 4. Лотита қызынан Мухаммедияр, Мариника, Арайлым, Айарыұ туұылады.

IV. Қаражанның қызы Бағдагүлден Хожанияз, Ешинияз, Оралхан, Генжегүл туұылады.

V. Қаражанның иниси Сейдаппан Генжебай, Жийемурат, Айгүл, Тазагүл. Сейданның баласы Жийемураттан Жумамурат, Жумагүл, Оралбай туұылады.

Сейданның балалары: Генжебайдан Есимбет туұылады. Жийемураттан Жумамурат, Жумагүл, Оралбай туұылады. Жумамурат Екинши жер жүзилик урыс қатнасыұшысы. урыстан соң комсомол комитетинде хәм Мойнак районы биринши райком секретары болып ислеген. Оралбай математика илимлериниң кандидаты, Қарақалпақ мәмлкетлик университетинде Математика факультети деканы болып ислеген.

Бұлар Қурбаниязовлар. Сейданның қызы Айгүлдің перзентлери: Алланазардан Қуралбай, Света туұылады.

Рейпназардан Қонысбай, Шәрибай туғылады, Ильястан, Сәуле, Роза туғылады.

Сейданның баласы – Оралбай. Оралбайдан: (Бекмурза мархум), Халмурза, Гүлбәхәр, Оралмурза, Баймурза. Бекмурзадан Айгүл, Оралбек туғылған. Халмурзаның, Аймурза, Айдос, Наұрыз, Алтынай деген перзентлери болған. Гүлбәхәрден Исламбек, Наргиза, Оралмурзадан Гүлзар, Мадина, Байрам, Баймурза туғылады. Баймурзадан Сейдан х.т.б.

Жийемураттың баласы Жумамураттан Есмурза, Надия, Клара, Гүлнара (мархум) оннан Саёра деген бір қыз бар, Зоя, Бахтияр, Аллияр туғылады.

Жумамураттың ул-қызларынан 1. Есмурзадан Дәния, Бийбигүл, Қудияр мархум туғылады. 2. Кларадан Айзада, Мурат, Динара, Лаура туғылады. 3. Гүлнара мархум, оннан Саёра бар. 4. Зоядан Наргиза, Жеңісбек, Байрамбек туғылады. 5. Бахтиярдан Дәулетияр, Надира, Набира, Әжинияз туғылады. 6. Аллиярдан Әдилбек, Темирбек, Қәллібек туғылады.

Жийемураттың қызы Жумагүлден Қутлымурат, Бийбихан, Парахат, Жаңабай туғылады.

Төрешің үшінші баласы Қосеке. Қосекеден Оразалы хәм Зийнеп деген бір ул, бір қыз туғылады

Зийнептен перзент болмайды. Қосекенің баласы Оразалы «ахун», «ийшан», «бай»дың баласы деп жала жабылып, 1938-жылы қамаққа алынады. Бул хәкқында анық мағлыұмат «Қарақалпақстанның жаңа тарийхы» кітабында «XX әсирдің 20–40-жылларындағы сиясий репрессиялар» деген темада берилип, соның 244-бетінде толық мағлыұмат келтирилген. Мысалы: 1937-жылдың май айынан 1938-жылдың сентябрь айы аралығында 500 ге жақын басшы хызметкерлер қамаққа алынған. 1938-жылдың биринші ярымына шекем республикамызда «контрреволюцияшыл»

хызметі үшін камалған 2536 адам болған, соның менен бирге, «контрреволюцияшыл-миллетшилер» деп жазыушы-шайырлар қамаққа алынды. Жазыушы-шайыр Сейфулғабит Мәжитов, баласы Рахим Мәжитов, Избасар Фазылов, белгили журналистлерден Хожан Абдихаликов хәм Оразалы Қосекеевлер камалды¹. Оразалы Қосекеев Қарақалпақстан АССР Областьлық партия комитетинде бөлим баслық болып ислеген. Оның үстинен байдың, ахун, ийшанның баласы деп арза жазылып, «контрреволюцияшыл-миллетшилер» деген айып қойып қамаққа алынады хәм 18 жылға судланады. Тюрьмада Қазақстан Республикасы аймағында өткереди, соннан 18 жылда ақланып азатлыққа шыққан хәм ауылға аман-есен кууысқан. Оразалы Қосекеев кәсиби бойынша журналист болған, сол дәуирлерде А. Бегимовлар менен бирге ислескен хәм олар екеуи жүдә жақын дос болған. Оның өмирлик жолдасы Амина Танташева миллети татар болады, Қарақалпақстанда биринши радио баслаушысы (диктор) болып ислеген. Күйеуи камалғаннан кейин ол да куудалауға ушырап, дикторлық жумысынан шығарылады. Сол уақытлары Республикамыздың пайтахты Төрткүл болған. Амина Танташева баласы Ринат пенен Төрткүлден Нөкиске көшип келген. Амина баласы Ринатты Пушкин мектепке оқыуға аларады, хужжетлерин көрип халық душпанының баласын оқыуға ала алмаймыз деп қайтарып жибереди. Усыннан кейин Амина баласы Ринатты Танташев деп өзинин фамилиясына өзгертип алады. Оразалы менен Аминадан Ринат хәм бир қыз тууылады, бирақ қызы қайтыс болып қалады. Соннан уақытлар өтип Амина Танташева Хожелидеги балалар интернатының директоры болып истейди. Сол ислеп жүрген уақтында өлген қызының орнына интернаттан қыз

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2003. 244-б.

саклап алады. Оразалы тюрьмадан келген уакытта ол кыз 5–6 жасар болады. Кызды керип: «Мынау кимниң кызы?», – деп сораганда «Бизниң кызымыз», – деп жууап береди. Амина оған көпшиликтиң көзинше түсиндире алмайды.

– «Мен кеткеннен кейин баска биреуден арттыргансан?», – деп өкпелеп Қоңыратқа Айгүл деген апасының үйине тыңламастан кетип қалады, соннан ара үзиледи, қайтып Хожелиге келмейди.

Оразалы Қоңыратта абаданластарыу мәкемесинде директор болып ислейди, сол жерде бухгалтер болып ислейтуғын перзентсизликтен турмысы келиспей ажыралып келген Дәригүл апаға үйленеди. Ол миллети татар Сейфулгабит деген адамның кызы болады. Дәригүл ападан Света, Полат деген бир кыз, бир ул тууылады.

Танташева Амина апа интернаттан асырап алған кызы Рая Танташева менен хурметли дем алысқа шыққаннан кейин Ташкентке көшип кетип, сол жерде жасайды. Амина апа асырап алған кызы Рая Танташеваның қолында қайтыс болады хәм Ташкент қаласындағы қәбирстанға жерленеди. Амина апаның баласы Ринат. Анам асырап алған кызы Рая хаққындағы болған хақыйқатлықты әкеме жасырмай айтқанда бизлердин тәгдиримиз бундай болмас па еди?», – деп өкинеди.

Оразалының биринши өмирлик жолдасы Амина Танташевадан тууылған Ринат мектепти пикергеннен соң Ташкенттеги жоқары оқыу орынларының бири ТИИИМСХ ты питкереди. Оқыуды питкерип келип көп жыллар дауамында Тақиятас каласында халыққа газ жеткерип бериу мәкемесинде инженер болып ислейди. Напақаға шыққаннан кейин Татарстанға апасының тууған-тууысқанлары тәрепке Қарақалпақстаннан көшип кетеди.

Бизге айтыуына қараганда 1996-жыллардың шамасы Ринат Танташев 70 жасына шыққан уақтарында Нөкисте мектепте бирге оқыған жорасы Полат Бегимовтың үйине келеди. Оның

келгендеги максети өзиниң тийкаргы атасы Қосекеевтың фамилиясын алауы хәм соған жәрдем кереклигин айтады. Бул келген уақытлары жорасы Полат Бегимов дүньядан өткен болады. Полаттың қызы Бегимова Нурсулнаў ҳазирги уақытта Қарақалмақстан телерадиокомпаниясында журналист болып ислейди. Әкесиниң жорасы Ринаттың алдына түсип, Төрткүл районына барып ҳәкимияттан жәрдем сораиды хәм 3 күн жүрип архивтен туўылғаншығы ҳаққындағы гүўалығын тауып, соң паспорт столға барып өзиниң ҳақыйқый Қосекеев фамилиясын алады. Ол: – «Ҳиди өлесем арманым жоқ, усы фамилияда өлемес», – деп айтады.

Буннан кейин және бир өтининиң бар екенлигин билдирип: – «Мен бул жерден әкесиниң қабирин зыяратламай қайта алмайман, соған сизиң жәрдеминиң керек», – дейди. Нурсулнаў Бегимова менен Қоңырат районына барады хәм әкесиниң екинши өмирлик жолдасынан туўылған Света хәм Полат деген иниси, қарындасы менен танысып, әкеси Қосекеев Оразалының қабирин зыяратлайды, иниси менен қарындасының үйинде мийманда болады, барлық жумысларын иткерип, хондасын Татарстанға, Қазан қаласына қайтады.

Мен Сыртагүл андан «Әжинияздың өмирин арнаўлы изертлеген илимпаз, филология илимлериниң докторы Қ. Байниязовтың бул уақыялардан хабары бар ма?» деп сорағанымда, «Аўа, хабары бар еди», деп жуўан берди. Себеби, ол изертлен жүрген уақыттағы советлик идеология күнинде болғаны ушын анық-айдын жаза алмады. Бир жағынан репрессиядан қорқып қалған бабамыздың урнақлары Қ. Байниязовқа жарлының баласы, орта ҳал хожанық болған деп жазыўды өтинини еткен хәм сол себебін Төрени «Ақжигит», Балтекени «Балтабек» деп өгерттирин жаздырған болыўы керек. Себеби, Қ. Байниязовтың мийнетлерин оқығанымда Әжинияз бабамыздың туўған-туўысқанлары, ағайындары менен сәубетлескени ҳаққында мақалалары хәм «Қосықтың

күши» деген илимий мийнети бар. Мени де көп ойландырып жүрген мәселелердің бири усы еди, себеби, Қ. Байниязов шайырдың әуладлары менен сөйлесип көп мағлыұматлар алған, соған қарап менде «Қ. Байниязов Қосыбайдың бабалары ҳаққында неге толық, ашық жазбаған?» деген сораұлар болар еди. Бул мағлыұматлардың сыр тутылғанының бирден-бир себеби Қосекеев Оразалының репрессияға ушыраұы баслы тийкар болған. Бул болып өткен тарийхый ўақыялар менен халқымызды бүгинги күни емин-еркин таныстыратуғын ўақыт келди.

§4. ӘЖИНІЯЗ ШАЙЫР ҚОСЫБАЙ УЛЫНЫҢ ӨМІР ЖОЛЫ

(1824–1878)

*(Шайырдың өмір жолы қайта үйреніліп, жаңа ылыми
изерттеулер менен толықтырылды)*

Биз дәслеп шайырдың өмірине байланысly бүгінге шекем айтылып, изертлеп келген мағлыұматлар менен танысамыз. Бул ҳаққында Н. Дәўқараев: «Әжинияз Қосыбай улы 1824-жылы туўылып, 1878-жылы 54 жасында дүньядан өткен. Әжинияздың әкеси Қосыбайдың күн көриси жақсы, өзине мол жететуғын адам болған. Ол қарақалпақлардың қыят-ашамайлы урыўының сақыў тийресинен»¹, – деп көрсетеди. Сондай-ақ, Қ. Байниязов илимий мийнетинде балай келтиреди: «Әжинияз Қосыбай улы 1824-жылы Арал теңизиниң кубла жағысында Жантемир ийшан гүреңиниң Қамысбөгет деген жеринде, ҳазирги Мойнақ районының аймағында орта ҳал дийқан шаңарағында туўылған. Әкеси Қосыбай суўпы өз дәўириниң алдыңғы қатар адамы болған. Ол қарақалпақтың Қоңырат арысы, ашамайлы урыўының сақыў тийресинен»², – деп келтиреди. Бул келтирилген пикирлер өз дәўири ушын қунлы, себеби, әдебиятқа киргизиў ушын орта ҳал хожалық шайырдың турмыс тиришилигин асыра айтыўға, дәўир сиясынан батына алмаған болыўы керек.

Әжинияздың өзиниң ата-бабалары ҳаққында биз жоқарыда толық мағлыұмат берип өттик. Шайырдың өмир жолы избе-из болыўы ушын оның ата-бабалары кимлерден басланады, оның даўамшы әўладлары кимлер болғаны ҳаққында қысқа келтирип өтемиз.

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3-том. – «Қарақалпақстан» баспасы, 1979. 12-б.

² Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 32–33-б.

Ең үлкен биринши бабасы Әбди, екіншиси Жәмил, үшіншиси Жапар. Бул бабалары өз дәуірінің атақ-абырайына иіе, сауатлы, оқымыслы адамлары болған. Жапардан Төре (бұрынғы әдебиеттерде Ақжигит деп айтылған) бұндай деп аталыуының себеби жеңгелери атын айта алмай «Ақжигит» деп айтқан екен. Негизінде оның аты Төре болған. Төреден Балтеке, Қулеке, Қосеке деген үш перзент тууылады. Бұндай ерсилеу ат қойылуының себеби бар, алдыңғы балалары турмаған, өле бергени ушын усындай ерсилеу атларды қойған. Бұрынғы әдебиеттерде, илимий мийнеттерде Қосыбайдың әкеси Балтабек деп айтылып келди. Негизінде ондай емес екен, хакыйқай аты Балтеке деп қойылған. Балтекеден Қосыбай тууылады, ол бир бала болады. Қосыбайдан Әжинияз, Мұхаммәнияз, Шаниязлар тууылады.

Төренің биринши баласы–Балтеке. Балтекеден Қосыбай, Қосыбайдан Әжинияз, Мұхаммәнияз, Шанияз тууылады. Әжинияздан Нағметулла, Нийетулла, Хәбибулла хәм Хұрзада тууылады.

Төренің екінши баласы–Қулеке. Қулекеден Қаражан, Сейдан, Сейит хәм Құрбангүл деген үш ул, бир қыз тууылады.

Төренің үшінши баласы–Қосеке. Қосекеден Оразалы хәм Зийнеп деген бир ул, бир қыз тууылады.

Әжинияздың ата-бабалары өз дәуірінің оқымыслы, сауатлы, зыялы адамлары болған. Белгили илимпаз Қ. Байниязовтың көрсетиуінше, Әжинияздың әкеси Қосыбай сауатлы, зыялы адам болып, ол өз ели, дос-яранлары арасында жақсы атақ-абырайға иіе, азы-кем шайырлығы да болған, сондай-ақ, мергенлик хәм батырлық қасийетлери жәмленген, деп көрсетеди. Анасы Нәзийра ийбели, әлпайым, сөзге шешен, дилуар хаяллардың бири болған. Ол дәстанларды жақсы билген, әсиресе, жууап айтыста алдына адам салмайтуғын тақыуа хаял болған¹, – деп айтады.

¹Байниязов Қ. Қосықтың күши, – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 32-6.

Әжинияз шайырды көрген адамлардың бири урыұы кәндекли Яхия молла, урыұы теристамғалы Қутлымурат беглербеги хәм басқалардың айтыұына қарағанда Әжинияз ат жақлы, улын бойлы, сулыұ, сынлы, сазенде, хош ҳаұаз адам болған. Атақлы «Бозатаұ» поэмасының намасын Әжинияздың өзи шығарынты мып деген де сөзлер бар¹.

Шайырдың «Сәлем дегейсең» қосығында өзиниң шығысы, урыұы хәм аты-заты күтә шеберлик пенен сүүретленеди. Мысалы:

Қалпақыйман деди ҳаслы хәм затын,
Сандағлыман деди сорасаң слатын,
Биләй деп сордым сизге өз атым,
Атым Хажынияз деди дегейсең.

Биз оның бул қосық қатарларынан көрип турғанымыздай өзиниң атын «Атым Хажынияз деди дегейсең», – деп өзиниң атын «Хажынияз» екенлигин айтып таныстырады. Буган жүдә көп мысаллар келтириұимизге болады. Себеби, «Әжинияз бенен Қыз Меңеш»тиң айтысында буган жүдә көп мысаллар гезлеседи.

Әжинияз: Бир Алладан басқа жоқ сыйыныұым,
Қудайым сүрнигтпесин, бир тилеұим,
Әкемниң қойған аты Хажынияз,
Урыұым – қарақалпақ сол сүйеұим.

Меңеш: Қалпақ болсаң, жанымсаң жат болмасаң,
Сақалыңа ақ енген қарт болмасаң.
Қолың жайып бизлерден бир тилерсен,
Усы күни, Хәжеке, қарт болмасаң.

Меңеш: Аұылымның ақсақалы Қасым, Тасым,
Бизлерди сорап барса тең қурдасым.

¹ Дәуқарасев Н. Шығармаларының толық жыйнағы 3-том – Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1979 72-6.

Келбетиң қан төредей келісипти,
Жылыңды айт, Ҳажеке, неде жасын?

Меңеш: Ҳажеке, ашыўланба ойыныма,
Ашыўлан, гүнам қойып мойыныма...

Меңеш: Ҳажеке, сеннен мен бир сөз сорайын,
Жигити сизің елдің қандай болар?

Меңеш: Сояман қозымды сен, ырзалық бер,
Ҳажекең, көп жегенде, бир санын жер,
Жаны қудай жолына, ети саған,
Қолым жайдым, Ҳажеке, пәтияңды бер.

* * *

Ҳажынияз кетти көзден яш дөкип,
Әлиптек қәддини ай киби бүкип.
Ғамий, ҳижран билән бағрини сокип,
Көп-көп сәлем дегил молла Еримә.

(«Молла Еримә»)

Кетер болды углың Ҳажыниязы,
Аман болса, барып қайтар шул язы,
Бәнәгә мәўит олсам, болгайсаң ыразы,
Кем кеўилли гедей атам, хош имди.

(«Хош имди»)

Көрип турғанымыздай, өзінің аты Ҳажынияз екенлигин дәлиллейтуғын усы қосық қатарларынан көриўнимізге болады.

Ҳажынияздың бабасы Балтеке менен туўысқан Кулекенин шаўлық қызы Орынбаева Сыргагүл апаның бизге берген мағлыұматына қарағанда шайырдың атын туўысқан дайысы Елмурат ахун қойған екен. Себеби, сол Ҳажынияз туўылған ўақтында дайысы Елмурат ахун қәсийетли Каабаға, Мекке менен Мәдинаға «Ҳажы» сапарына зыяратқа барып келген ўақытлары болған. Мине, сол зыярат себеп Әжинияздың атын дайысы Елмурат ахун «Ҳажынияз» деп қойғанлығын бизге айтып берди.

Енди Әжинияз деп аталып кетиўиниң мәниси Кеңес ҳүкметиниң аяўсыз алып барған сиясаты себеп болды, бул дәўирлерде олардың ҳақыйқый шығысын толық ҳеш ким тилине басып айта алмады. 1930–50-жыллары қарақалпақ әдебияты сабақлықларына киргизиў ушын оларды «жарлы» ның баласы, «дийқан»ның баласы деп алынбаса, оларды қарақалпақ әдебиятына киргизиў улыўма мүмкин емес болған. Егер сол дәўирде «Хажынияз» деп өз аты менен аталғанда улыўма қарақалпақ әдебиятына киргизилмеген болар еди. Шайырдың мийраслары бүгинги күнимизге шекем жетип келмеген де болар еди. Соның ушын, әдебиятымызға «Әжинияз» деп киргизген, бул мәселе бойынша ҳеш бир адамды айыплаўға болмайды, оған тек сол дәўирдеги катал коммунистлик идеологияның надурис сиясаты айыплы.

Келешекте шайырдың атын «Хажынияз» деп өз аты менен атаў керек пе? Буган жәмийетшилик не дейди?! Әўели халықтың қулағын үйретиў ушын газета-журналларда макалалар жазып, телеведение ҳәм радиода еситтириўлер алып барып ҳәм буны сыпатлап, дәллилеп, олардың пикирин билиўимиз керек шығар. Егер сабақлықларға киргизсек келешек әўлад өзиниң аты менен «Хажынияз» деп қабыл етип кетеди. Бундай үлкен мәселени, әлбетте жәмийетшилик шешеди, бул мениң жеке пикирим. Негизине келсек, ҳақыйқатлыққа тик бағатутын болсақ өзиниң атасы қойған «Хажынияз» деп өз аты менен атаў керек деп ойлайман. Себеби, бабамыздың мийрасларын түрк тилине аўдарған «Түрк академиясы» профессоры Хусейн Йылдырым да өзиниң аўдармасында «Хажынияз» деп шайырды өз аты менен атаған. Сондай-ақ, азербайжанлы илимпаз, аўдармашы Баку Славян университетиниң профессоры, Низамий Мамедов «Salam, deyərsən» деген аўдармасында да шайырдың тийкаргы аты менен «Хажынияз» деп атаўы бул бизди қуўандырады. Соның ушын, келешекте өзиниң аты менен атасақ бул айып ис емес шығар.

Биз жумысымыздың даўамында өзиниң хақыйкый аты «Хажынияз» деп айтыўды мақул көрдик, себеби, бүгиннен баслап айтып басласақ, кейин ала өз аты менен айтылады деген үмиттеміз.

Шайырдың «Сәлем дегейсең» қосығында өзиниң автопортрети күтә шеберлик пенен сүўретленеди. Мысалы:

Қашыма бир молла келип қой көзли
Мияна кәд, сушиқ тилли, нур йүзли,
Ләбизи қандыў-набат хәм шийрин сөзли,
Мәндин сәңә, сәлем деди дегейсең

Биз жоқарыда келтирилген «Сәлем дегейсең» қосығында шайыр өзиниң туўылған жери, өзиниң шығысы хәм өзиниң жүз пишимин, қой көзли екенлиги, жүзинен нур жаўып турғанын баян етип хәм өзиниң кишипейил, тил алғыш, зейинли, тилинен шыққан хәр бир сөзи қандыў-набат екенлигин, шийрин сөзли жигит екенин тәрийиплеп, сүўретлеп бергенин көреміз.

Усы қосық қатарларында Хажынияздың өзиниң үш улы хәм бир қызы болғанлығын айтады. Шайырдың ата-анасына, өзиниң қызы хәм баласына «Сәлем дегейсең» деп өз сәлемин жоллағанын көреміз. Мысалы:

Абдуллажан, сәңә атам ушыраса,
Хажынияз сәлем деди дегейсең,
Көзи яшлығ, мунлығ анам ушыраса,
Уғлың мәндин сәлем деди дегейсең.

* * *

Мен кетмишәм йурттын шықып, ах урып,
Қайыл олып, хақның әмирине көнип,
Хұрзадажан келсә сәңә йүкирип,
Атаң мәндин сәлем деди дегейсең...

* * *

Халыс сәламымны еткүр сән мендин,
Келурмән шийрин жан шықмаса тәндин,
Нағметулла келип сораса сәндин,
Йол үзирә атаңды көрдим дегейсең.

(«Сәлем дегейсең»)

Бул қосық қатарларынан көріўимизге болады, Ҳажынияз шайырдың Ҳұрзада атлы қызы болған, себеби қосықта «Атаң мәндин сәлем деди дегейсең» деп келтиреді. Сондай-ақ, шайырдың Нағметулла, Ҳәбибулла, Нийетулла деген үш улы болған, оны да қосық қатарларынан көріўимизге болады. Демек, Ҳажынияз шайырдың үш улы, бір қызы болғанлығын тастыйықлайды.

Бул «Сәлем дегейсең» қосығы арқалы өзиниң ата-анасына сәлем жоллаўы, өзиниң қатар қурбы-қурдасына, жора-жолдасына хәм пүткил ашамайлы-қыят урыўына сәлем жоллағанын көремиз. Сондай-ақ өзи менен туўысқан еки инисине де сәлем жоллайды, демек буннан көринип турыпты, Ҳажынияз шайырдың еки иниси болғанлығын көрсетеді. Мысалы:

Сағ-саламәт барсаң мундын елимә,
Мухәммәнияз, Шанияз еки инимә,
Мендин сәлем дегил молла Еримә,
Ҳажынияз сәлем деди дегейсең.

(«Сәлем дегейсең»)

Шайырдың Мухәммәнияз хәм Шанияз деген еки иниси болады, соның менен бирге, жорасы молла Еримге, Ҳажынияз сәлем деди дегейсең, деп сәлем жоллағанын көремиз.

Әжинияз Елмурат ахуның туўысқан қарындасы Нәзийрадан туўылады. Бул дайылы-жийенлик қатнасы даўам етип, Әжинияз шайыр өзиниң баласы Нийетуллаға Елмурат ахуның ақлығы – Нәжимниң қызы Бийбайшаны алған. Минс.

усындай тууысқаншақ, дайыншылық қатнаса инсан жарына тиіп жыр дауам еткен¹.

Елмурат ахун қыят урыауының балалық тийрессінен болған, «жақсым жатқа кетіссенің» деген дәстүр бойынша ашмайдылар олар менен бір несе мәртебе тамыр жаңыланған. Қосыбай сууы, Ийістудла мақсаттар балалының қытыларына үйленсе, Хажынияздың шауылығы Сабырбай Тәжібаев арықдыт Файзулла қызы Арнагүлді халыққа алады².

Елмурат ахун туұры сөзін, абырайлы, оқымысты инсан болыуы менен өзіне тоқ, тиришілігі жақсы, бай, қолы көп жерлерге жететугы, өз дәуірінің белгілі адамы болған. Хажынияздың білімге қуштарлығы, зыялылығы дайысы тәрсінен өткен болыуы керек.

Хажынияздың әкесі Қосыбай да өзіне тоқ, ел-халқының арасында жақсы атақ-абырайға иіс инсан болған. Себебі, өзіне тоқ шаңарақ болмағанда Елмурат ахун өз қарындасын жарлы адамға бермеген болар еді. Халықта «Жарлы менен жарлы куда болса араларында дорба жүреді. Бай менен бай куда болса араларында жорға жүреді» деген даналық сөз теңи менен, тезек қабы менен», «Көрпене қарап аяқ сөз» деген нақыл-мақаллар қуры айтылмаған, астарында үлкен мәні бар. Бай адам жарлыдан қыз алыуы мүмкін, бай адам жарлыға қыз бермеген. Ози менен теңдес адамдар менен куда-тамыр болған.

Усы көзқарастан қарасақ Хажынияздың әкесі Қосыбай да жарлы адам болмаған. Соның үшін, бүгінгі сабақ өтіу процесінде биз жоқарыда айтқан пикирлерді шабатқа алып, көтелеримізді дүзететугы уақыт келді деп ойлаймыз.

¹ Байниязов Қ. «Жас Ленинші» №65 (4045) 1965-жыл 15-август

² Байниязов Қ. «Еркін Қарақалпақстан» №237 (15906) 1991-жыл

11-декабрь

Ҳажынияз Қосыбай улының усындай уллы шайыр болып жетисіуінде биринши гезекте оның тәрбияланған уясы, шаңарағы себепши болды. Себеби, оның әкеси Қосыбай өз дәуириниң жетик билимли, шайыршылығы бар, мерген хәм өз дәуириниң алдынгы қатар зыялы адамы болды. Қосыбайдың әкеси Балтеке (бул ҳақыйқый аты, бурынғы әдебиятларда Балтабек) оның әкеси Төре бул да өзиниң ҳақыйқый аты (бурынғы әдебиятларда Ақжигит деп айтылады) өз дәуириниң билимли, зыялы хәм батыр адамлары болғанлығы мәлим. Анасы Нәзийра сөзге шешен, өз дәуириниң дилуар ҳаяларының бири болған. Анасы дәстанларды жақсы билген, әсиресе, жууап айтыста алдына адам салмайтуғын такыу адам болған. Ҳажынияздың анасы Нәзийраның хат сауаты болған болыуы керек. Себеби, ол белгили ахун Елмураттың қарындысы, усы тәреплерин есапқа алсақ, оның да сауатлы болыуы тәбийий. Ҳажынияздың шайыр болып жетилисіуінде анасы Нәзийраның да айрықша тәсири болғанлығы анық.

Шайырдың анасы ҳаққында бурынғы әдебиятларда, мәселен, Н. Дәўқараев, И. Сағыйтов, Б. Исмайлов, Ә. Пахратдинов, К. Мәмбетовтың илимий мийнетлеринде пикирлер айтылған. Қ. Байниязовтың «Қосықтың күши» китабында «Әжинияз шайырдың анасы жаслай өлип қалып, Қосыбай суўпы екшинши мәртебе қолдаўлы қызына үйленеди»¹, – деп келтирип өтеди. бул пикир жоқарыда биз айтқан илимпазлардың да мийнетлеринде усылай етип берилген.

Енди Қосыбайдың әкеси Балтеке менен туўысқан Қулекениң ең киши урпағы – информатор Орынбасва Сырғагүл апа Ҳажынияздың анасы Нәзийра ҳаққында жана мағлыұмат берди: Онын айтыуы бойынша Ҳажынияздың анасы Нәзийра ертеде жас ўагында қайтыс болып қалды деген мағлыұматлар надурыс, себеби мениң бул ўақыялардан хабардар болыуым

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы. 1977. 33-б

анам Мийирханның анасы Изне, бизиң әжем Нәзийраның иниси Файзулланың қызы. Олар бир-бирине жақын отырған Нәзийри апа менен Изне әжем бир-бири менен жүдә жақсы қатнасықта болған. Негизинде шайырдың анасы Нәзийра көп жасайды, Қосыбайдан кейин қайтыс болады, хәтте баласы Хажынияздың да дүньядан өткенин көреді.

Бирақ, жоқарыдағы келтирген мийнетлерде Қосыбайдың екінши өмирлик жолдасының аты, исми хакқында хеш мағлыұмат жоқ. Бул хакқында хеш бир ағайинлери де айтпайды хәм илимий мийнетлерде де айтылмайды. Бирақ, шайырдың анасы жаслығында өлмегенлигине тийкар болатуғын оның «Сәлем дегейсең» қосығынан көриўимизге болады. Мысалы:

Абдуллажан, сәна атам ушыраса,
Хажынияз сәлем деди дегейсең,
Көзи яшлығ, муңлығ анам ушыраса,
Уғлың мәндин сәлем деди дегейсең.

Мен кетмишәм йурттын шықып, ах урып,
Қайыл олып, хакның әмирине көнип,
Хұрзадажан келсә сәна йүкирип,
Атаң мәндин сәлем деди дегейсең.

* * *

Халыс сәламымны еткүр сән мендин,
Келурмән шийрин жан шықмаса тәндин,
Нағметулла келип сораса сәндин,
Йол үзирә атанды көрдим дегейсең.

* * *

Сағ-саламәт барсаң мундын елимә,
Мухәммәнияз, Шанияз еки инимә,
Мендин сәлем дегил молла Еримә,
Хажынияз сәлем деди дегейсең¹.

¹ Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 65-б.

Көрип турганымыздай, шайырдың екінші мәртебе қазақ далаларында сапарда жазылған қосығы, себеби, бірінші рет сапарға барғанында шайыр үйленбеген болады хәм сол сапардан келгеннен кейін үйленеді, бул хакқында Қ. Байниязовтың мийнетинде бар. Демек, қосық қатарларынан көрінуимізге болады усы уақытлары анасы Нәзирә хәм әкесі Қосыбай да тири, дүниядан өтпегенлиги анық, баян етіледі. Оларға Абдуллажан арқалы сәлем жоллап, «Абдуллажан, сәң атам ушыраса, Хажынияз сәлем деди дегейсен», сонын изинен «Кәсіп жыллығ, мунлығ анам ушыраса, Уғлын мәңдин сәлем деди дегейсен», – деп көрсетіулеринс қарағанда шайыр қырғ шығып кеткен уақтарында онын ата-анасы Хажынияздың балаларына қарап қалған болады. Себеби, қосық қатарларында перзентлери хәм екі инисинс де сәлем жоллайды. Бул уақытлары Хажынияздың өмірлик жолдасы Хәмире қайтыс болып, Гүлзадаға үйленген болады. Себеби, шайыр қазақ далаларына кетер алдында Хажынияздың Гүлзада менен холласыуы хакқында мына қосық қатарларынан көрсек болады. Мысалы:

Хажынияз: Жылма да, жолма да карама,
Душпанға сыр берип, мени сорама,
Көз кулак бол кызым менен балама,
Ул-кызым анасы ярым, қал еңди.

Гүлзада: Кетсен де қостарым кеуіл сууықта,
Жаға жетпей айлангөр жууықта,
Нағметулла Хұрзаданы умықта,
Алла ярым болсын, жаным бар еңди¹.

Еңі Хажынияздың өмірлик жолдасы Хәмиренин қайтыс болып, Гүлзадаға үйленіуі мәселесинс төменде өз алдын талтап, дәлилдеуіге хәркет етеміз:

¹ Әжнәзі Топталалы шығармалары. – Нокис: «Қарақалпақстан», 1993. 72-б.

Шайырдың балалық жылларына тоқтаймыз. Қосыбай менен Нәзийра ақыллы хәм зийрек баласының өнер-билим алыуына жетерли ғамхорлық жасайды. Ҳажыниязды дәслеп өз аўылындағы Хожамурат ийшан мешитине оқыўға береди. Ҳажынияздың зейинли, билимге қуштарлығын сезген Елмурат ахун «туўысқан жийенимди өзим тәрбиялайман» деп, Ҳажыниязды Қосыбайдан сорап алып, Жансызөзектин бойына алып кетеди. Балғалы Қудияр улы Елмурат ахун Бухара қаласындағы Мирараб медресесин питкерген, өз дәўириниң жетик саўатлы алымларының бири болып, өзиниң туўысқан жийени хәм зейинли шәкирти Ҳажиниязға ислам дининиң қағыйдаларын үйретиў менен ғана шекленбестен, оны өз заманындағы хәр қыйлы илимлер тараўындағы жетискенликлер менен таныстырады. Ҳажынияз бул жерде шығыстың белгили классиклери Фердаўсий, Саадий, Ҳафыз, Наўайы, Бедил шығармаларын жақсы өзлестирген. Сондай-ақ, Ҳажынияз әййемги грек мәдениаты, шығыс халықларының тиллери, философиясы, әдебиятлары бойынша әдеўир тыянақлы билим алып шыққан. Елмурат ахун мешитинде алған билим уқыплы баланың ой-сезимин өсирген. Шығыс әдебияты классиклериниң шығармалары Ҳажынияздың бойына питкен шайырлық талантты оятады.

Ҳажынияз шайыр Елмурат ахун мешитинде өтилетуғын китапларды тез ўақыт ишинде өзлестирген. Ҳажынияздың келешегинен үлкен үмит күткен устазы оның шайыр болып шығыўын онша жақтырмаса да сүйикли шәкиртиниң ырайын жыққысы келмейди хәм оған қосық жазыўға руқсат етеди. Солай етип, Ҳажынияз шайыршылық пенен шуғылланыўды баслайды. Әлбетте, қәлеген өнерде, талантта устاز болады, мине, оны шайыршылыққа баслаған устазы, мәсселен, «үштамгалы қыят Қазақбай ахун оған шайыршылықты үйреткен устазы, – деп билдиреди шайырдың жақын ағайин-туўысқанларының биреўи. Бирақ, биз шайырдың екинши устазы

1. The first part of the paper is devoted to the study of the properties of the function $f(x)$ defined by the equation $f(x) = \int_0^x f(t) dt$. It is shown that $f(x)$ is a constant function, and its value is determined by the initial condition $f(0)$.

[illegible]

Солтүстік, Хажынияз жас ұақыттарынан-ақ, өзінше илим ие шығаршылықты жетілістіріу керек экенлігін түсінді. Сонымен, оларға асылтық пенен жетісе алмайтуғынлығын елде бұл ұазыпаларға жетісіу үшін исламый илим хәм әдісиятын ийілеу менен бирге қосық жазыуда Ферітүсі, Сымрау Дехлауий, Саадий, Лутфий, Омар Хайям, Жәмий, Фауаий, Физулий, Мақтымқұлы мийрасларын әле де тереңірек үйреніуді өзине мақсет етіп қояды.

Ҳажинияз жаслығында оқыуы менен бір қатарда көп еңбек
китабханада көшіріп, белгілі кәсіп болуы менен танып
баспаған. Ол он алты жасарында Науайының дидарын
көшіргенігі хәм Мақтымқұлының шығармаларын қазақ
пәк тилине аударған деген мағлұматлар бар. Салай етіп
шайыр елс де билимин тереңлестіріуді, және ол жоқары
қалаларда оқыуды ойлайды хәм усындай ойлар менен жүр
генінде дайысы, устазы Елмурат ахун қайтыс болады. Бұл
уақытлары Ҳажинияз 17 жасларға келген еді. Бұл жылдай
шайыр үшін күтилмеген ауыр соққы болды, оның сүйені

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күші. — Нокис. «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 34-б.

ши, тирениши де дайысы Елмурат ахун еди. Себеби, жоқары қалаларда оқыўын даўам еттириў ушын оған аталық ғам-хорлық ететуғын, көп жерлерге қолы жететуғын бирден-бир адам Елмурат ахун еди. Енди Хажынияз билимин буннан да көтериў ушын өзине сәйкес устаз таба алмай қалады.

Соның ушын, усы дәўирдеги шығармаларының биринде шайыр руўхый кеширмелерин төмендегише баян етеди. Мысалы:

Заманымыз йоқдур йигит йүрмәгә,
Ат минип, тон кийип дәўран сүрмәгә,
Мен бахты қараға тәлим бермәгә,
Нәйлейин ҳеш адам шықмас, дилдарым.

(«Дилдарым»)

Хажынияздың әкеси Қосыбай баласын Хийўа медресесинде оқытыў ушын хан хәмелдарлары алдында қәтереси де жоқ еди. Бул жағдай Хажынияз ушын күтилмеген пайытта болғаны ушын оны терең ойға салды. Хажынияздың бирден-бир мақсәти жоқары билим алыў, жоқары қалалардың медресесинде оқыў еди, соның ушын бул жағдайдан шығыўдың жолларын излейди. Бул ҳаққында илимий мийнетлерде былай деп көрсетиледи.

Мысалы: «Шайырдың жездеси Қаржаўбарас қыят Есқуўат байдан пана излейди, ашамайлылардың жас үлкенлери қазы Тоғыз хәм молла Қоразлардан жәрдем сораўға мәжбүр болды. Молла Қораз ХІХ әсирдин басларында қарақалпақ хәм араллы өзбеклердин Хийўа ханлығына қарсы наразылық хәрекетине қатнасқан, соңынан хан тәрәпке өтип, сарай хызметкерлеринин үлкен исенимине ылайық болған адам еди хәм оның ақлығы Әўез бий ХІХ әсирдин 30–40-жылларында Хийўа ханлығының белгили хәмелдары болып, қыят-ашамайлы урыўларын басқарған еди¹.

¹Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 72-б.

Усы Қаржаубарас қыят Есқуұат, ашамайлылардың жас үлкенлери қазы Тоғыз хәм молла Қоразлар хәм де оның ақлығы Әўез бийлер қоллап-қуұатлайды. Бул қоллап қуұатлап турған адамлар негизинде Хажыниязға узақ адамлар емес, өзи менен урыўлас, жақын адамлар болады, соның ушын олардан жәрдем сорайды. Солай етип, Хажынияз шайыр Хийўаның атақлы медреселериниң бири «Шерғазы хан» медресесине жоқарыда аты аталған адамлардың жолламасы менен оқыўға киреди хәм бул жағдайды өзиниң «Яранлар» деген қосығында балайынша тәрийиплейди:

Урыўымыз сорасаң сандаўлы-қоңырат,
Ағамыз Әўез бий, кәтқуда Самурат,
Рәйсимиз Тоққыздур, қазыйул хажат,
Дийип, оған жуўап бердик, яранлар¹.

Шайыр бул қосық қатарларында Хийўа медресесине оқыўға кириўине себепши болған инсанлар ҳаққында мағлыўмат береді. Бул оның талабалық жылларын еслететуғын «Мегзер» қосығында келтирип өтилди.

Түшсә яда өтән күнләр,
Ағзымдын шыққан ушқынлар,
Хорезмдә йүрән күнләр,
Заўқы-тамашая меңзәр².

Хажынияз шайыр усындай себеплер менен Хийўадағы Шерғазы хан медресесине оқыўға түседі. Шайыр талабалық жылларындағы қыйыншылық күнлерди басынан өткерди, оның аўылдан уақта жасаўы хәм айырым ўақытта кәрежеттиң жетип келмеўи оған қыйыншылықлар туўдырды, ол бул күнлерин «Медресениң наны қақ, Қантыў-хәселден татлырак»,

¹Әжинияз «Зийўар» Таңламалы шығармалары. – Нөкис. «Қарақалпақстан» 1988. 53-6.

²Ахметов С., Мәмбетов К. Қарақалпақ әдебияты сабақлық. – Нөкис «Билим» 1996. 72-73-б.

– деп өз қосықлары арқалы баян етеди. Хажынияз Хийуада төрт жылдай жасады, билим алды, жетик ахун дәрежесине еристи. Шайыр усындай жоқары билимге ийе болды, дүньялық илимлер менен жақыннан танысып өзиниң билим тәжірийбесин арттырды хәм шайыршылықты жетилистириу керек екенлигин түсинди.

Сонлықтан, шайыр шығыс классиклеринин илим хәм мәдениятин ийелеу менен бирге қосық жазыуда олардың дәресткен шығармаларынан нәр алды, олардың дәретиушилигин қунт пенен үйренди. Мысалы: «Фердаусий, Низамий, Хысрау Дехлауий, Саадий, Лутфий, Омар Хайям, Жәмий, Науайы, Фитулий, Мақтымқулы хәм тағы басқа да шығыс классик шайырлардың поэзияларын сүйип оқыған»¹.

Хәр қыйлы класс ўәкиллериниң турмысын үйренген, әдилсизлик, теңсизликтин хақыйкат сыры неде екенин терен түсине баслаған. Хорезм ойпатына хәр қыйлы көзқарастан, хәр түрли себеплер менен келген адамлар менен ушырасып дәуір шынлығын билген. Шайыр өз үстінде көбирек ислеп, оқып, билимин арттырған. Өзбек, түркмен, казак, араб, парсы тиллери менен жақсы таныс болды. Хажынияз бул еллердин әдебиатларын шаршамай үйренди, айрықша ол уллы өзбек шайыры Мир Әлийшер Науайының, уллы түркмен шайыры Мақтымқулының шығармаларын үлкен қызығыушылық пенен оқыды. Хажынияз өзбек, казак, түркмен хәм басқа халықлардың әдебиатын китаплардан ямаса келип-кетип жүрген жырау-баксылардан, сол еллерде болып та үйренген, әдебиатларын өзнестирген және көплеген шығармаларды аўылына алып келген. Хажынияз ең жақын қонсы отырған Хорезм хәм Таппауыз әтиранындағы өзбек, түркмен халықлары арасында да болған.

¹Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүниәсы. – Пахис «Қарақалпақстан», 2014. 19-б.

1967-жылы декабрде Қарақалпақстан мәдениаты хам әдебиятының Хорезмде өткерилген күнлерде Хийўа қала-сында Әжинияз шайырга мемориал тахта орнатылады. Оған мынандай сөзлер жазылған «Қутлымурат инақ медресесинде 1840–1844-жыллары қарақалпақ әдебиятының классиги Әжинияз Қосыбай улы оқыған»¹. Айырым дереклерде Хажинияз шайыр дәслеп «Шерғазы хан» медресесинде оқыған, ол жерде оңдаў жұмысларының болыўы себепли соң «Қутлымурат инақ» медресесине өткерилгенлиги ҳаққында да мағлыўматлар бар.

Бул мәселе бойынша академик Х. Хамидовтың «Әжинияз ахун қайсы медреседе оқыған?» деген мақаласында мынандай мағлыўмат береді. Мысалы: «Әжинияз Қосыбай улының туўылғанына 150 жыл толыў тойы 1975-жылы тек Қарақалпақстанда өткерилип қоймай, ол қоңсылас Хорезм ўалайтында да белгиленген. Мине, усы уллы сәнге байлапыслы алдын ала шайыр оқыған медресеге мемориал тахтайша орнатыў хам қаланың бир көшесин Әжинияз аты менеп атаў жобашастырады. Лекин, тилекке қарсы, еле қайта тикленбеген «Шерғазы хан» медресеси ол ўақытлары естелик ықласбенглериниң көриўи ушын жабық орынлардың бири болған (Медресе қайта тикленип, туристлер ушын 1983-жылы ғана ашылады). Сонлықтан, усы жағдайлар есапқа алына отырып, сол ўақыттағы ең саўлатлы, мәресим өткерийўге дегергеи кең хам қолайлы «Қутлымурат инақ» медресеси болған хам оның дийўалына өзбек хам рус тиллеринде «Бу бинада 1840–1841-жыллары қарақалпақ әдебиятының классиги Әжинияз Қосыбай улы оқыған» деген тахтайша орнатылған. Қаланың Лермонтов көшесин Әжинияз атындағы көше деп қайта аталған. Бизниң пикиримизше, усы жағдай «Қутлымурат инақ» медресеси ҳаққында көзқараслардың соң ала орынға баслаўына өзиниң тәсирин жасаған. Негизинде Әжинияз

¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Ноқис: «Билим», 2022. 193-б.

дәслеп өзиниң туўысқан дайысы Елмурат ахун мешитинде саўат ашады, кейин сол адамлардың тиккелей тәсиринде Хийўа қаласына келип «Шерғазы хан» медресесин тамамлап ахун дәрежесин алып шығады, деген пикир шынлыққа жақын болса керек»¹, — деп келтирип өтеди.

Соның ушын, шайырдың оқыған жери «Шерғазы хан» медресеси болған, «Шерғазы хан» медресесинде онлаў жұмысларының болыуына байланысly, «Қутлымурат инақ» медресеси дийўалына «Усы жерде қарақалпақ әдебиятының классиги Әжинияз Қосыбай улы оқыған» деген тахтайшаны илдириўге мәжбүр болған. Хәмидовтың пикирлерин жалғастырып даўам етемиз.

Мысалы: «Шерғазы хан ол Султанғазы султанның әўладларынан еди. Ол Бухара медресесинде оқып илим талабында көп күш салады, илим бабында камалатқа жетисти. Шерғазы хан көпшилик ўақытларын алымлар хәм шайырлардың сәўбетинде өткеретуғын еди. Илим хәм шеърят, поэзия оның заманында раўаж тапты. «Шерғазы хан» медресеси XVIII әсирдиң басларына тийисли архетектуралық естелик. Бина 1715–28-жыллары Хийўада ханлық еткен Шерғазы хан тәрәпинен оның 1718-жылы Хорасанға табысly жүриси нәтийжесинде Мешхедтен айдап келинген бес мың қулға он жыл даўамында салдырган. Медресениң Орайлық Азиядағы ең теберик зыярат орынларының бири болған. Шерғазы ханның илим-билимге, әдебиятқа ислеген ғамхорлығы, алымлар хәм шайырлар менен дослық мүнәсибет дәстүри ол өлгеннен кейин де, өзи қурдырган медресе мударрислери хәм талыбы илимлери дөгерегинде даўам еттириледи. Соған муўапық илим шайдалары шайыр тәбиятly талабалар «Шерғазы хан» медресесинде оқыўды өзлерине үлкен мәртебе билди. Әлбетте, солардың бири Әжинияз болғанына ғұманланыў ушын хеш

¹ Хәмидов Х. «Еркин Қарақалпақстан» №172-173 (16633) 1995-жыл, 4-ноябрь.

қандай тийкар жоқ»¹, – деп жазады. Бул мағлыұматлар жүде ахмийетли болғаны ушын, кеңирек тоқтап өтиұимизге туўра келди, себеби, Шерғазы ханның ханлық еткен дәўири, оның Хорезм мәдениатына қосқан үлеси хаққында түсиник бериўди кәледик.

Ҳажынияз бабамыздың «Шерғазы хан» медресесинде оқығанлығын тастыйықлайтуғын және бир мағлыұмат бар. Мысалы, «XVIII әсирдин басында, яғный 1720-жылы Хийўа ханы Шерғазы Мухаммед Баҳадырхан тәрәпинен қурылған бул медресе «Маскани фозилон» – Алымлар үйи деп аталған. Алымлар хәм шайырлар дәретиўшилиги оның заманында жақсы раўажланған. Бул оқыў орнына Орайлық Азия хәм қазақстанлы жаслар тәлим алғанлығы туўралы тарийхый мағлыұматлар бар. Түркмен халқының уллы шайыры Мақтымқулы Фырағый (1733–1793), қарақалпақ халқының уллы шайыры Ҳажынияз Қосыбай улы (1824–1878) хәм Қазақстанның белгили суўпысы, мураббий Бекет ата (1750–1813) сыяқты белгили инсанлар тәлим алған»², – деп жазылған. Қутлымурат инақ медресесин питкергенлердин ишинде Ҳажынияз бабамыздың аты көрсетилмеген. Биз усы келтирилген дереклерден Ҳажынияз Шерғазы хан медресесинде оқыған хәм усы медресени питкерген деп, жуўмақ шығарыўымызга болады.

Ҳажынияз Хийўа медресесин тамамлағаннан соң Қазақстанда саяхатта болған. Шайырдың мәлим ўақыт даўамында Қазақстанда болыўын алымлар еки түрли болжайды. Мысалы, Биринши топардағы алымлар: «Бул жағдайды хан сиясаты менен байланыстырып, «Қазақстан далаларында Ислам динин кеңнен танытыў ушын Хийўадап жиберилген уламалар арасында Әжинияз да болған», – деп тәрйинплейди.

¹ Ҳәмидов Ҳ. «Еркин Қарақалпақстан» №172-173 (16633) 1995-жыл 4-ноябрь.

² Худайбергенов К. Хива – дунёдаги энг қўхна қалъа. – Тошкент. 2012. Б. 116–118.

Екинши топардағы алымлар бул ўақыяны Әжиниязға атастырылған қыздың бирден жоғалып кетиўи, еки түрли пикирди пайда еткенлиги, айырымлары «Әжинияздың қызды қалемей қалғанлығы ушын ол жанына қаслық еткен болыўи мүмкин» деп мағлыўмат берсе, гейпаралар: «басқа бир жигит қызды Қазақстанға алып қашып кеткен. Буннан кейин қыздың ағайинлери Әжиниязға: Бул исте сениң қолың бар. Қызды таўып бересең. Я болмаса қунын төлейсең, — деп шатақ салған. Әжинияз усындай себеплер менен Қазақстанда бир неше жыллар даўамында болған, — деген пикирлерди айтады¹.

Шайырдың көп санлы душпанлары бул қалыңдығын үгитлеп, қашырып жибереди хәм Әжинияздан өш алыўды ойлады. Оны «адам өлтириўши» деп, гүнасыздан айыппап, кун төлетпекши болады. Бирақ, Әжинияз ахун адамгершилик жақтан да, илим жағынан да Қоңырат хәкими Ыәйисбай, қазы Халмурат, Қутлымурат бий, даўагер молла Мәдеминлер хәм олардың тәрәпдарларынан үстем болып шықты. Халық онын айыплы емес екеплигине исенди².

Хажынияз усындай себеплер менен Қазақстанда бир неше жыллар даўамында болған, — деген пикирди айтады. Бирақ, усы пикирлердин ҳақыйқатлыққа жақын биреўин алмасақ болмайды, себеби, шайырдың өмир жолын бир системаға түсириўимиз керек. Себеби, шайырдың өмир жолынын изертленип атырғанлығына бир әсирдин майданы болды. Қолымызда бар материалларды үйренип, соның ишнен дурыс деген вариантын алыўымыз керек деп ойлайман.

Бул пикирлердин барлығында да шайырдың медресени тамамлап аўылына келиўи күтилип турған пайытта болған. Себеби, шайырдың душпанлары оның қайсы күни келету-

¹ Мәмбетов К. Әжинияз. — Нөкис: «Билим» баспасы, 1994. 14-б.

² Байниязов Қ. Қосықтың күши. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы. 1977. 37-б.

гынын да билген болыуы хэм душпанлары соған карап өзлериниң иплас ислерин режелестирген болыуы керек. Егер қыз шайыр аўылына келгенин билгенинде яки шайыр сүйиклиси менен ушырасқанында бундай шуғыл гәплерге исенбеген хэм ермеген де болар еди. Бул ҳаққында илимде ҳәр түрли пикирлер бар.

Бул ҳаққында белгили илимпаз, академик Ж. Базарбаевтың илимий мийнетинде: Әжинияздың басына кайғылы бир ис түскен. Оның айттырып, куда түсип, алатуғын болып жүрген қалыңлығының тойы иркилген. Қалыңлығы оң жақта хәмиледар болып қыз туўған. Әжинияздың оған дыққаты да айтарлықтай болмаған. Бирақ, несип еткен күни тойдың таярлығын ислеп қызды алып кететуғын Әжинияз:

Атына минубан әйлейип ылғал,
Келди Қәллибектиң үйине филқал,
Кеўлинде Зийўардың болмай қыйлы-қал,
Жалғыздан сол үйде ятышын көриң,

– деп көрсеткениндей, сол үйде жатып, азанда алып кететуғын ўақытта, түнде қыз жойтылып кеткен. Оннан кейин:

Хәммеси жәм болып келип даладан,
Қызды излеп таппай майдан арадан,
Ақырында дөхмет пенен жаладан,
Келип күйеўиниң тутышын көриң,

– деген дөхметли ўақыя пайда болған. Бул ўақыяның нәтийжесинде қазы Халмурат Мустафа (пайғамбар) шәриятын бузып, қызды сен өлтирдиң деп ҳүким шығарып, Әжинияздың мойнына қыздың қуны ретинде 40 тилла жәрийма салған.

Асылмай, буўылмай йокса олинмәй,
Өлики, тирики аның билинбей,

Адамзат көзіне хасла көрінбей,
Құда қалейі менен кетишин көрің,

– деп дәрбәдарлыққа түскен Әжинияз оны табығұға бел байлап, қазақ далаларына ізлеп кеткен. Ол Қазақстан далаларында бір жылға шамалас ұақыт болып келгеннен кейін қыздың қунын төлеп қутылады. Оннан кейін ол ашамайлы урыұының айыллы тийресинен Хәмире деген қызға үйленген»¹, – деп көрсетеді.

Бұл пикирлерди көп илимпазлар усы тақылетте талқылаған, бірақ шайырдың қалыңлығы оң жақта хәмиледар болып қыз туўған деген пикирлер Ж. Базарбаевтан басқа хеш бир илимпазлардың мийнетлеринде жоқ.

Турмыс көрмеген қыз оң жақта хәмиледар болып туўды дегени бұл ойландыратуғын мәселе, биз усы пикирди дурыс деп алып кете берсек, бизиң ата-бабаларымыздың мың жыллап сақлап киятырғын мораллық, эстетикалық қәдириятлары, үрп-әдет, дәстүрлери бир тийин болмай ма? – деген сораў туўылады. Қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет, дәстүрлеринде бундай жағдай сол ел ушын да, сол шанарақ ушын да, қыз бала ушын да үлкен айып саналады. Бұл жерде оны тастыйықлаўшы бирде-бир дәлил жоқ. Соның ушын, шайырдың атына бундай тастыйықланбаған пикирди айтыў орынсыз шығар деген пикирдемен.

Н. Дәўқараевтың мийнетинде: «Әжинияз қыз өлген жоқ, тири, ізлеп табаман, деп ел аралап кеткен. Усы сапары Әжинияз Үстирттиң үстин, Батыс Қазақстанды аралайды. Ойыл, Қобда, Елек, Жайық, Орынбор, Дешти Қыпшақта, қазақлардың, ноғайлардың, руслардың, естеклердің арасында болады, – деп көрсетеді. Шайыр өзиниң «Шықты жан» деген қосығында:

¹ Базарбаев Ж. Әжинияз шайырдың дүнияға көзқараслары хаққында философиялық очерк. 18–19-б.

Гездим ол ногай, орысты, Даңти Қыпшақ, естек,
Ашшы Ойыл, Киши Ойыл, Қобда, Елек гездим, Жайық,
Мен аралап көрминшам Орынбор деген қаланы¹

— деп жазады.

Буган қарағанда Хажинияз көп жерлерди аралап көрген, көп халықтардың арасында болған. Шайыр бул еллерди аралаудағы мақсети, сол еллердин жасау жағдайлары, күн көриси, тиришилиги менен жақыннан танысады хәм ошан жуумақ шығарады. Қарақалпақ халқының да, басқа да халықтардың хәм қазақ халқының да жасау жағдайлары, күн көриси, тиришилиги арасында хеш қандай айырмашылық жоқ екенлигин биледи. Үстем класс ўәкиллеринин әниўайы халықты езиўи, жас қызларды қатын үстине алыў, халықтың өз еркинлиги жоқ екенлиги басқа халықтардың да тиришилиги бирдей екенлигин өз көзи менен корди.

Н. Дәўқараевтың, Қ. Байниязовтың пикирлерин қоллап-қуўатлап К. Мәмбетов мынандай пикирлерди айтады: «Соның ушын да, Әжинияздың Қазақстанда узақ ўақытлар болыўында еки факт те бир-бири менен қосылып кеткен. Ол ең дәслеп қырга қыз излеп барған болса, соңынан бул мәселе басылып кеткеннен кейин де Қазақстанда мәдени-ағартыўшылық пенен де шугылланған. Бул пикирди Қазақстанда жазылған «Шықты жан» қосыгы тастыйықлайды»², — деп көрсетеди.

Бул мәселе бойынша профессор Ә. Пахратдиновтың мийнетинде: «Мүмкин, Әжинияздың өмиринде кун төлеў дохметлери болған шығар. Бирақ, буның себебинен көп жыллар ели таслап, үлкен сергизданлыққа түскенлиги гүман туўдырады. Хәмме ўақытларда уллы доретиўшилердин жеке өмирлери, хәтте, доретиўшилик жоллары ҳаққында гәп еткенде, биринши нәўбетте, оның барлық жеке өмирине, руўхый мәдени-

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 3-том. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1979. 72-б.

² Мәмбетов К. Әжинияз, — Нөкис: «Билим», 1994. 15-б.

тына тәсир еткен, оның жасаған тарийхый социаллық, сиясий орталығы менен гәп еткенлигимиз дурыслыққа алып келеди»¹, – деп көрсетеди.

Дурыс, профессор Ә.Пахратдиновтың пикиринде жан бар, бул ушын қазақ далаларында көп жыллар жүриуи бул мәселеге анықлық киргизбейди. Шайыр бул гәп-сөзлерден хәм бул мәселениң ўақыт өтип жумсарыўы ушын ўақтынша қазақ далаларында болған болыўы мүмкин. Себеби, бул ҳақыйқатлық ўақыт келип шығады, соның ушын қыздың жеңгелери басын сақлаў ушын, ел арасында гәп таратып, шайырға жала жаўып, айыплаўы мүмкин. Бирақ, шайырға айып қойғандай айтарлықтай ҳеш бир сыпаттың өзи жоқ, тек ол жала болғаны көринип турыпты.

Соның ушын Ә.Пахратдинов мийнетиде: «Шықты жан» қосығынан мысал келтирип «...Тапмадым мәхбубым гезип жәхәнде ҳеш хабар!» деген қатарға қарап, көп адамлар Әжинияз өз қалыңлығын таппағаны ҳаққында анық айтқан, – деп көрсетеди. «Мәхбуб» деген сөз арабша, парсыша «жақсы нур», «жол көрсетиўши жулдыз», ал түркийше «сүйиклим» дегенди аңлатады. Бул ҳаққында А. Кәримов, А. Муртазаевтың 1988-жылғы мийнетлеринде бар.

Әжинияздың басқа еллерге жасаған саяхатындағы баслы мақсет ол өз қалыңлығын излеў емес, жоғалған адамның бунша узак еллерге шығынып кетпейтуғынлығы да белгили. Оны шайыр биледи де², – деп көрсетеди илимпаз. Биз де бул пикирге қосыламыз. Себеби, биз басқа да илимпазлардың мийнетлери менен танысып шықтық, бирақ ҳақыйқатлыққа жақын болған Ә. Пахратдиновтың пикири болып табылады.

¹ Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014. 32-б.

² Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014. 34-б.

Қарақалпақ халқы Хийўа ханлығына қарсы өз гәрезсиялиги ушын бир неше мәртебе көтерілиске шығады, бірақ бул гүреслер халықтың ойлағанындай болмайды. Тилекке қарсы, барлығы да үлкен жоғалтыўлар хәм хан төгиўлер менен жуўмақланады. Бірақ, халық өзиниң халықлық бирлигин, процесин жоғалтқан жоқ. Қайта халық бурынғыдан бетер аўызбиршиликти түрде бирлесип, жеңилистин себеплерин үйренип шығып, келеси гүреслердин режелерин ойластыра баслайды. Соның ушын, дүнья тәжирийбесинде елдиң зыялы қатламлары қоңсы халықлардың жәмийетлик қурылысы, социаллық жағдайлары менен танысыўға, олардың турмыс тәжирийбелерин үйрениў ушын саяхат етип барғанлығын нәзерде тутады илимпаз.

Соның ушын, илимпаздың көрсеткениндей қазақ далаларын қалыңлығын излеп, сергизден болып сонша жыллар жүрмегенлиги хақыйқатлыққа туўра келеди. Илимпаз бул мәселеге басқаша қатнас жасайды. Мысалы: Әжинияз шығыс халықларындағы усы дәстүрлерди басшылыққа алған халда қоңсы еллерге саяхатқа кетти. Бул оның мақсетли, жобалы саяхаты еди. Ол өзбек халқынан, қырғыз, қазақ далаларынан, башқурт, татар, рус, халықлары арасынан қалыңлығын излеген жоқ. Шайыр сол халықлардан өзиниң ойына алған мақсетлерин изледі. Ең баслы мәселе, Әжинияздың өмирин үйренгенде өзине шекемги уллы шайырлардың ел гезип, дүнья көрип, басқа халықлардың турмысы, илими, мәдениаты менен танысып, алған тәсирлерин өз елине айтып келген хәм алып келгенин көриўге болады. Әжинияз өзиниң «Шықты жан» деген шығармасында ел гезиўдиң, халықлар турмысын көриўдиң, олардан әдилликти излеўдиң аңсат емеслигин айтады. Мысалы:

Тәкийә әйлеп ол халқыў, әлемди мен еттим сапар...

Гездим ол ноғай, орысты, Дашти Қыпшақ, Естек...

Жақайым, Жекейни гездим, қырғызыў-уўақ билән...

Шылжыұйт, Шүйитни гездим хәм Тилеўкабақ билән,
...Ашшы Ойыл, Киши Ойыл, Қобда, Елек гездим, Жайық...
Ах, дәрийға, ўах, дәрийғ, мың сан әрман менен шықты жан,
(«Шықты жан»)

– деп көрсетеди.

Ҳажынияздың басқа еллерге жасаған саяхатларындағы баслы мақсет өз елинің көп жыллардан берли әдилсизлик, теңсизликтен қыйналып атырғанлығын көрип, басқа еллерди аралап көриў, оларда қандай жәмийетлик басқарыў системасының барлығын көргиси келеди. Оның шығармаларында берилгениндей, Ҳажынияз барлық халықларда да социаллық теңсизлик ҳүким сүрип турғанлығын көреді. Ҳеш бир халықтың феодаллық заманда еркин жасап атырғанлығын көрмейди. Сонлықтан, ол ҳеш бир халықта да әдилликти көрмегеннен кейин:

– «Ҳәмме жерлерди көрдим, мен излеген жол көрсеткендей жарық жулдыз жоқ, ол жақты нур ҳеш жерде жоқ» деген жуўмақ шығарады. Барлық халықларда да феодаллық заманда социаллық теңсизлик өмир сүрип турғанлығын көрип:

...Тапмадым мәхбубымды гезип жәхәнде ҳеш хабар!

Ах, дәрийға, ўах, дәрийғ, мың сан әрман менен шықты жан,

– деп жазып жүргенлигиниң себеби усында. Себеби, ол өзиниң излеген үмитин, излеген машқалаларының шешимин ҳеш жерлерден де, ҳеш бир халықтан да таппайды. Ол усынның сергизданлығында болады. Шайырдың мақсетлери орынланбайды! Сол себептен ол: «...Ах, дәрийға, ўах, дәрийғ, мың сан әрман менен шықты жан»¹, – деп айтады.

Мине, Ҳажынияз шайырдай уллы адамлардың халық тағдири хақында ойлаўы, шығарған жуўмағы. Соның ушын да, олардың адамзат ушын ислеген бийбаха ислери, жазған

¹ Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүнясы. – Нокис: «Қарақалпақстан», 2014. 34–35-б.

шығармалары халқымыздың руўхый өмиринде мәңги өшпес болып жасап хәм қалып отыр.

Илимпаздың шешими дурыс, себеби, шайыр үлкен халық азатлығы ушын гүрескен, көтерилистинң баслаўшыларының бири болса, соның ушын ол үлкен мақсетлерди гөзлегени ҳақыйқатлыққа туўра келеди. Ол қарақалпақ халқының турмысы менен басқа да халықлардың жасаў шараятын, олардың социаллық турмысын салыстырып үйренеди. Соның ушын, қызды жыллар даўамында изледі деген пикирге Ә.Пахратдинов қосылмайды хәм жоқарыда келтирип өткенимиздей шайыр халық мәли ушын жүргенлигин айтады. Биз де илимпаздың пикирине қосыламыз.

Бул ўақыяға байланысly бизге информатор Орынбаева Сырғагүл апа былай деп мағлыўмат береді: Хажынияздың жақсы көрип атастырылған қызының аты Гүлжәмила болған. Шайырдың душпанлары қыздың жеңгелери менен келисип, қызды алдап, атқа миндирип Түркменстанға қашырып жибереди. Бул ўақыялар шайырға қатты соққы болды. Дәртлерин дәстан етпей, дебдиўлерин ақ қағазға түсирген. Соның ушын шайыр басқа адам билмесин деп қызға арнап жазған қосығында қыздың атын Гүлжан деп өзгертип қосық жазды, – деп жуўап берди.

Шайырдың Гүлжан ҳақында «Аман ба?» қосығында Гүлжан менен екеўиниң арасындағы күшли муҳаббатты көрiўимизге болады. Бул қосық шайырдың сыртта жүрген ўақытларында жазылған болыўы керек, себеби, қосықта «Жағалтай елинен келген жанларым, Әжекеңниң ахыў-зары аман ба?», – деп өзиниң сүйикли яры Гүлжанды сораиды. Мысалы:

Қыпша белин, ақ жүзлерин қушпаға,
Ярдың қушағында шаглап йошпаға,
Умтылады пәрўаз етип ушпаға,
Бул жақты жәхәнде Гүлжан аман ба?

* * *

Күйгенимнен атын қойдым Гүлжан деп,
Нидә болсын яр жолында бул жан деп,
Түндө аспанда ай, мәхи шолпан деп,
Жүрген менің сәуер ярым аман ба?

* * *

Ядымда тур яр қойнында жатқаным,
Палын сорып, рахәтке батқаным,
Дүньяның ләззетін ізлеп тапқаным,
Булжымас уәделес ярым аман ба?

(«Аман ба?»)

Бул қосық катарларынан аңлағанымыздай, олардың мухаббатының жүдә шыңына жеткенлиги, бир-бирин соныңдай жақсы көретугынлығы, уәделерін бузбаў, берилген уәделериниң үстинен шығыў кереклиги үлкен сезимлер менен жырланып, бир-биринс шексиз исеним билдиргенин көремиз.

Шайырдың дүшпанлары оның сүйиклисін алдаў жолы менен тартып алады, оларды айралық отына салады. Шайыр үшін бу л вұыр сәкқы болады. Шайыр өзиниң «Гүлжан» атлы қосығында олардың пәк мухаббатының гүўасы боламыз. Мысалы:

Гүлжан болған еди сүйген жананым,
Ғиди сол мухаббат өтти сәўдигим,
Орынланбай қалды әҳди-пайманым,
Уәдәләр хәм ялған болды, сәўдигим.

* * *

Дилбарым деп көңил бердим өзінс,
Уәфалар қылмадың айтқан сөзинс,
Сен кеткен сен Хажынияздың өзінс,
Сениң жоғың жүдә өтти, сәўдигим.

* * *

Не яман дүньяда айралық яман,
Ярыны аламай қалған дым яман,
Баяғы жайлаудан өтсем хәр заман,
Түшәрсәң ядыма мениң сәўдигим.

* * *

Ашықтың хошлығы шийрин тил билә,
Бүлбилдин хошлығы қызыл гүл билә,
«Сиз хәм бизиң билә, биз хәм сиз билә»,
Дийип бизге ўәде берген сәўдигим.

(«Гүлжан»)

Бул қосық мазмунынан көриўимизге болады, Ҳажынияз бенен Гүлжанның бир-бирине кеўил қойғанлығы хәм турмыс қурыўға ўәделескенлиги анық баян етилген. Шайыр жүде хәсирет пенен дүньяда «не жаман, айралық жаман, ярын ала алмай қалған онан да жаман» деп жырлайды. Бул тәғдирдин қатал ойыны Ҳажыниязды зар қаксатады. Шайыр мухаббаттың аўыр соққыларына сабыр-тақатлық пенен оны жениўге хәркет етеди.

Шайырдың және Гүлжанға арналған қосықларының бири «Дилбарым» деген қосығы бар. Бул қосық қатарларында да екеўиниң арасындағы күшли сезимлерге толы мухаббаттың болғанлығының гүўасы боламыз. Мысалы,

Сағынып, сарғайып, жазған хатыңды,
Жиберген моллаңдын алдым, дилбарым,
Хаттан оқып Гүлжан деген атыңды,
Өзинди көргендей болдым, дилбарым.

* * *

Сениң билмей бизиң елге келишин,
Сапар шыққанымды соңыра билишин,

Сен өзінди мәна рәуа көришин,
Ашыктыққа дәлалатдур, дилбарым.

* * *

Мениң ушын болма зарыў-сәргиздан,
Дәртимди қозғамай отыр шадыман,
Талабымды болып барсам мен аман,
Мақсетке жетермиз бир күн, дилбарым.

* * *

Өзим барда бола берди иркиниш,
Пайдасы жоқ қылған менен өкиниш,
Хәр нәрсени ойлай бермей тур тыныш,
Өлмесем бараман елге, дилбарым.

(«Дилбарым»)

Шайырдың «Аман ба?», «Гүлжан», «Дилбарым» қосықтарының бәрі шайырдың ашығы «Гүлжан»ға арналған болып табылады. Бул қосықтардың мазмұнынан соны көріуимізге болады, шайырдың Гүлжан менен айралықта екенлигин көрсетеді. Бул қосық қатарында «Өзим барда бола берди иркиниш», деп жазады, яғни шайыр оқыуы арасында аұылына келип турған болыуы керек. Себеби, шайырдың үйлениуіне иркиниш болған бірден-бир себеп оның оқыуы болса керек деп ойлаймыз.

Илимпазлардың билдириуіне қарағанда шайыр қазақ далаларына биринши рет Хийўа ханының тапсырмасы бойынша ағартыушылық жұмыстары менен барғанлығын билдиреди. Екинши топардағы илимпазлар шайырдың Қазақстан далаларына кетиуіне себепши болған нәрсе бул шайырдың жаксы көрген қызын, жеңгелери аркалы алдастырып, баска бир жигитке шығарып бериуі, Түркменстанға қашырып жиберіуі хәм қыз Қазақстанға қашып кетгі¹, – деп сөз таркатып жибереди.

¹ Мәмбетов К. Әжинияз. – Нөкис: «Билим» баспасы, 1994. 14-б.

Бул уақыялар шайырға ауыр соккы болып, оның жүретін қатты жаралайды. «Хәр бир исти уақыт дауалайды» дегеніндей, усы гәп-сөзлерден аулақ жүриў ушын, және бул уақыялар бираз басты-басты болыўы ушын хәм өзін бираз шетке алып, елден шыгып кеткен болыўы мүмкин.

Себеби, белгили илимпаз Қ.Байниязовтың илимий мийнетиңде: Әжинияз Қосыбай улы Қазақстан далаларында биринши мәртебе 20–21 жасларында, 1845–1846-жыллар шамасында алты ай болып қайтады хәм өз ауылына келип, ашамайлы урыўының айыллы тийресинен Хәмире деген қызға үйленеди. Әжинияз бенен Хәмиреден Хұрзада атлы бир қыз, Нағметулла, Хәбийбулла, Нийетулла деген үш ул туўылады¹.

Бул жерде еки нәрсени есапқа алыўымыз керек. Бириншиден, 16–17 жасларында оқыўға кирип, 1840–44-жыллар аралығында медреседе оқыған². Екиншиден, шайыр 16–17 жасларына келген уақтында Елмурат ахун қайтыс болады³ хәм усы уақытта оның мешитин питкереді хәм усы 16–17 жасларында «Шерғазы хан» медресесине оқыўға киреди. Ол медресесин 1840–44-жыллар аралығында оқып питкереді, ол уақытлары шайыр 21 жасында болады. Шайыр Қазақстан далаларында биринши мәртебе 20–21 жасларында, 1845–46-жыллар шамасында болып соның 6 айында Қазақстанда, Түркменстанға қашырып жиберилген қыздың жаласы менен барып келеди хәм елге қайтқан соң Хәмире деген қызға үйленеди. Соның ушын, Қ.Байниязовтың көрсеткен усы пикирлерин дурыс деп есаплаймыз. Бирақ, көрсетилген жыллар арасында айрым қашырымлар, шамалаулар бар, буны буза алмаймыз. Бул жыллар, сәнелер илимде ортақ

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 38–39-б.

² Айымбетов Қ. Халық даналығы – Нөкис: «Билым», 2022. 193-б.

³ Байниязов Қ. Қосықтың күши – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 34-б.

қалиплесип, енисип кеткен, хәмме илимпазлар бул пикирлерди қоллап-қуўатлаған.

Усы биринши сапарында Хажынияз Қосыбай улы Қазақстанда жасаўшылар турмысының жаман хәм жақсы жақларын көре алады. Кеўли өзлери жасап атырған даладай кең хәм ашық қазақ мийнеткешлерин, халық бахты ушын гүресийши Ийсатайдай батырлардың, жарлылардың жырын жырлаўшы Махамбет хәм Шерниязлардай ақынлардың бар екенлигин биледи. Бай қолында жалланыўшы жарлылардың, қатын үстине тийген қазақ қызларына жаны ашыйды. Арыўларды сүйсине жырлайды¹, – деп көрсетеди. Усы пикирлер К. Мәмбетовтың «Әжинияз»² деген мийнетинде де бериледи.

Қ. Байниязовтың дурыс көрсеткениндей, Қазақстан далаларында бес-алты ай болып келеди. Шайыр болған хәмме исти кейинге таслап, жана өмир баслайды. Хажынияз усы биринши сапарынан келип ашамайлы урыўының айыллы тийресинен Хәмире деген қызға үйленеди.

Хәмире ашамайлы урыўы қызларының ишиндеги ең сулыў, ақыл-парасатлы, әдеп-икрамлы, гөззал қызларының бири болған болыўы керек.

Себеби, шайыр «Бир жанан» қосығында былай сүўретлейди: Мысалы:

Көзимә көринүб, бегләр, бир жәнән,
Шийрин жаным отқа яқты да кетди.
Ялғаны йоқ, бул сөзимә сен инан,
Мың жилўа наз әйлеп, бақты да кетди.

* * *

Көрген заман аны бағрымны езиб,
Олтүрдым жанымдан үмийдим үзиб,

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы. 1977. 38-б.

² Мәмбетов К. Әжинияз. – Нөкис: «Билим» баспасы, 1994. 16-б.

Жаным отқа жатып кеткендей сүйсөп,
Қанем қаншан мейіс уақты да кетеді.

* * *

Зыя-чууша тал-тап, шимшида сүйсөп,
Ашықтардан етер қыз жаным сөз-сөз,
Зарлы Зухра, Сәлем киби қызым бес,
Бады-саба киби өтті де кетеді¹.

— деп жырлайды.

Біз бұл қосық қатарлары арқалы шайырдың сүйікхисі
Хәмире де усындай суыау сымбатын қыз болып, көрген жигит-
тің ақылын алып, оны лал қалдырып, жаным жағатугын
гөтзалыққа ийе болса керек деген жуумахқа келеміз. Себебі,
Хажынияз да оқымалы, билимлі, дилуар, өті де хошпей
келіскен жигит болған, соның ұшын шайырға ашық болмаған
қыз болмаса керек. Шайырдың Қыз Мәңеш пенен айтысында,
шайырдың сын-сымбатын мынандай етіп келтіріп өтеді.
Мысалы:

Келбетін хан төредей келісіпті,
Жылыңды айт, Хажеке, неде жасың?

(«Әжинияз бенен Қыз Мәңештің айтысы»)

Бұл қосық қатарынан көріуімізге болады, Хажынияздың
сын-сымбаты келіскен, көркем жигит болғанлығынан дерек
береді.

Демек, шайырдың Хәмиреге ашық болып оған үйлениуі
де қуры тегін емес, шайырды өзіне тартатугын сын-сымбаты
келіскен қыз екенлігі айдан анық көриніп тұр. Минекей, бұл
еки жұплық бір-бірін жақсы көріп, тұрмыс қурады хәм олар
өніп-өседі, екеуі үш ұл, бір қыздың ата-анасы болады.

¹ Әжинияз. Таңдамалы шығармалары. — Некис. «Қарақалпақстан»,
1988. 9-6.

Қыздың қуны хаққындағы хақыйқаттылықтар

(Хажынияздың бабасы Балтеке менен туұысқан Қулекениң шайлық қызы Орынбаева Сырғагүл апаның тиінінен жазылды)

Жақында биз Хажынияз бабамыздың урпақлары, оның әкеси Қосыбай менен туұысқан адамлардан өніп-өскен Хажынияздың бабасы Балтеке менен туұысқан Қулекениң шайлық қызы Орынбаева Сырғагүл апаның үйіне илимий сапар менен барып, бабамыздың өмір жолы, турмысы, дәретиұшилиги хаққында сөйлесіп отырғанымызда бизге Қосыбайдың бабалары хаққында, Хажынияздың бирінші жақсы көрген қызы ким екенлигин айтып отырып, қыздың қунын төлеуі хаққындағы усы күнге шекем хеш жерде жазылмаған хәм айтылмаған жаңа мағлыұматларды берди. Соның менен бирге, шайырдың тутынған буйымларының елеге шекем Сырғагүл апаның үйінде тутынған қуманы хәм дигирманы сақлаулы турғанлығын айтып берди.

– Хажынияз бабам өмірлик жолдасы Хәмире менен бир-бирин жақсы көріп турмыс қурған. Олар жүдә татыұ, өмір сүріп бир қыз, үш улдың ата-анасы болып тыныш, бахытлы жасап атырған екен. Хажынияз бабам аұылдан мешит ашып, аұыл балаларына саұат аштырып, сабақ беріп жүрген. Бул дәуірлерде қоңсы аұыл менен, өзіннің аұылының қыз-жигитлеринің «Гештек» отырыспасы болып туратуғын болған. Бул гештекті жигитлердің жигит ағалары менен қызлардың қыз жеңгелери шөлкемлестиретуғын болған.

Ол ұақытлары Хажынияз бабам өзіннің шайыршылығы хәм жақсы бақсышылығы, хош хаұазлығы менен елге недәуір танылып үлгерген екен. Усындай күнлердің бирінде бабам Хажыниязды аұылдың жигитлери «Гештек» отырыспаға мирәт еткен. Бирақ, бабам дәслебинде буған көнбеген. Қайта-

қайта мирәт ете бергеннен кейін яқшы деп, келісім беріп барады. Соннан кейін бул мирәт үш-төрт рет қайталанады хәм шайыр барған жерде отырыспа қызып, хәр түрлі қыз-жигитлер айтысы, кесе беріп, кесе алысыулар болып кеуіліп өтетугын болған.

Бул уақытлары гештекке қызлардың жеңгелери бийкешлерін ертіп әкеліп кетеді екен. Усындай гештектердің бирінде қоңсы ауылдан бир байдың Гүлзада деген қызды жеңгесі әкеліп кетеді. Бул қыз жүдә гөззал, өзі де хош хауаз, шайырсымақ, сөзге шешен, дилуар қыз болады. Оның үстине кийген липаслары өзине жарасықлы, түрме шашлары хәр түрлі зерлер менен безетілген, өңирмоншақлары көксине жарасып, оның жилуа-назын гүл жайнатып, қараған көздің жауын алады. Оның бул гөззаллығы хәр бир жигиттің жап уясынан орын алып, олардың «бул гөззал меники болса екен» деген әрманына айланады. Бул қызға шайыр Хажынияздың қосықлары, хауазы, сын-сымбаты унап қалады хәм шайыр менен усы гештек себеп танысады. Хәр гештекте шайырға өтініш етіп сезімлерге толы қосықтарды айтып беріуді бәне етіп, өзіннің жыллы сезімлерін билдиреді.

Бул жағдай шайырдың өмірлік жолдасы Хәмирге де унамады, себебі, дөгеректегі барлық ауылдың доланған сайланды арыулары келеді, булар шайырды жолдан урмаса болар еді, деген ой қыялынан кешті. «Бул да ойланбайды өзі, бир хожалықтың ийесі болса..., буның абырайына туура келмейді ғой, бул гештек дегені бәле болды», – деп тынышсызлана берді.

Хәмире шайырдың абырайы хаққында көп ойлады, «Усылай жүріп ел-халықтың алдында бийабырай болып қалмаса болар еді. Бир-еки қосығыңды айт та қайта бер. Достыңнан душпаның көп өзі», – деп тоңқылданды. «Адамлар бул заманда сизің абырайыңызды ойламайды, оларға тамаша керек, Ер жигиттің айнымағы қыйын емес,... көзің сүзіп,

жыллы-жыллы сөйлесе, ер адамның неси кетеди, еси бар ма? Жолдан азғыртпаса болар еди», – деп кәуестерленип уяйымдайды.

Хажынияз анасы Нәзийра менен өмирлик жолдасы Хәмирге: – «Келеси хәптениң соңында аўылдың қыз-жигитлерине үйден шай ишин деп, мирәт етип келдим, соған таярлық көрсениз», – деди. Нәзийра ана баласы менен сөйлесип алыу ушын келини Хәмирени: – «Айналайын келин, тандырыңды өртей бер, өзим саған кейин көмеклесип жиберемен», – деп жумсап жиберди.

Нәзийра апа: – «Балажаным, яқшы, шай да беремиз, оның илажы болады, мениң сеннен өтинишим бар, бул биймәни жүрисинди тоқтат, үйде айдай келиншегин бар, оның да кеули бар, оннан қала берсе, үш-төрт перзентлерин бар, енди сен баяғы жас жигит емессен, жигит ағасы болдың, саған бул жүрисин жараспайды. Ахунлық дәреженди көре алмай жүрген адамлар қанша, балам қәдеминди ойлап бас», – деди. Хажынияз үндемеді, «Болады, анажан», – деп орнынан турып, мешитке сабағына кетти.

Бул қыстың аязлы қыраулы күнлери еді. Күткен қонақлар белгиленген күни кеште келди. Мереке басланып кетти хәм өзиниң избе-излиги менен гә сәўбет, гә кесе алыспақ, арасында хәр түрли ушырма сөз, хәзиллер де айтылып атыр, отырыспа усындай кеўилли бағытта болып атырған екен.

Қоңсы аўылдан келген Гүлзада: – Мениң бир өтинишим бар, – деп, хәммениң дыққатын өзине қаратты. – Шымшық сойса да, қассап сойсын дегендей, бәри бир, шайырдың айтқанына жетпейди-аў? Сонын ушын, мениң тилегим, ендиги қосықты Хажынияздың өзинен еситсек қәйтеди – дейди. Буны гештекке келгенлердин бәри шуў етип, қоллап-қуўатлады.

Жигитлердин жасы уллысы қыз-жигитлерди тынышландырды, «Қосық тыңлайық!», – деп гезекти шайырға береді

Ҳажинияз да сулуўдың сөзин сындыра алмай өзиниң шығар-
ған қосығын оқый баслайды.

Қумырсқадек қыпша-қыпша беллерин,
Бармақ толы йүзик-йүзик әллерин,
Әсел қатқан сүжик-сүжик тиллерин,
Жыланды жылжытып иннен бездирер...¹

—деп қосық усылай дауам стиледи.

Бул қосықтан кейин үйдеги руўхый халат бирден өзгериң,
отырыспаны заўықландырды хәм шайырды қоллаң-қуўат-
лады, шайырға кеўиллери толды.

Бул тынышлықты Гүлзаданың сыңғырлаған дауысы бу-
зып, хәммениң дыққатын өзине қарағты. Күле шырай берип,
назланып: — Бул қосықтың мәнисин анладыңыз ба? Бул
қосықты шайыр мениң айдай жамалымды, гөззаллығымды
тәрийиплеп дәл айтқан, — деп өзін хошаметтен тута алмай,
отырған жеринен ушып тұрып, Ҳажинияздың қасына жыл-
дырымдай келип, оң дизесине дәл, сулуў қустай болып қонып
отырды. Қыз-жигитлер болған жағдайды көзлери де илмей
қалды. Оның тауыстай тауланып отырғанын бир-ақ сезип
қалды, хәмме ҳайран, лал. Қараса, ҳақыйқаттан да, қызлардың
ишинде өзиниң гөззаллығы менен бәршениң ақылын алған,
арғы аўылдан келген байдың қызы Гүлзада еди.

Сол мәхәл ҳеш нәрседен хабарсыз болған Ҳәмире қонақ-
лардың шай-пайынан хабар алыў ушын ишке киргени де сол,
пашшайы көйлекте доланған Гүлзада, күйеўи Ҳажинияздың
дизесине жайғасып отырғанын көрип, албырағаны соншелди,
не қыларын билмей, турған жерде қатып қалды, бираздан соң
өзине келип, ғырра изине айланды да, сыртқа атылып шықты.

Ашыўға буўлыққан Ҳәмире не қыларын билмей, бойы
қызғаныш сезимлери бийлеп, өзін тоқтата алмады. Қолына

¹ Әжинияз. Танламалы шығармалары. — Нөкис: «Қарақалпақстан» бас-
пасы, 1988. 12-б.

суўқабақты, балтаны алып үйиниң тусынан өтип турған үлкен арнаға суў алып келемен деп кетеди. Күнделикли үйине хәр күни суў алып жүрген үкиге барады. Суўдың ағысы күшли еди, суўқабақты суўға таслағаны сол күшли ағыс жулқып тартқан ўақытта, Хәмирениң аяғы тайып, еңтерилип үкиге түседи, күшли ағыс оны пәт пенен алып кетеди.

Болған ўақыядан хабардар болған Нәзийра апа Хәмирени излейди, қоңсы келиншек оның суў алып келиўге кеткенин айтады. Хәмме аўыл-аймақ Хәмирени излеўге шықты. Айырымлары үйдиң әтирапын излеп жүр, айырымлары үйге келетуғын жолды жағалап излеп кетти. Нәзийра апа Хажыниязды алдына салып, хәрдайым суў алатуғын үки таманға жүрип кетти. Ол жерге барса, муз үстинде тек балтаның жатырғанын көрди. Суў алыўға апарған суўқабақ жоқ, үкиниң аўзындағы музға илинип қалған Хәмирениң орамалының жатырғанын көреди... Нәзийра апа оны көрип, төбесиенен муздай суў куйғандай болды.

– Қурып қалдық! қурып қалдық! Суў аламан деп, келин үкиге түсип кеткен, үсти муз болғаны менен бул ағын суў, ағысы пәтли еди, – деп Нәзийра апа бай-бай салып шырлады. «Бәрине гештек себепши, сениң тапқан бәлең, өз жөниңе, өз орның менен жүргениңде бул бәле жоқ еди», – деп ана баласына кейип, ашыў сөзлер айтып, бақырып атыр...

Бул гештек шайырды бийабырай етти, шайыр хәсиретке шыдай алмай, тақыясын тислеп, үн қатпай қатты жылады, мың-мың пушайман болды. Бирақ, хеш нәрсе орнына келмеди. Үш ул, бир қыз қәпелимде анасынан айырылды да қалды. Бул хәсиретке толы, жүдә аўыр ўақыя болды. Нәзийра апа зар қақты. Әттеген-әй, әттеген-әй, неге бундай болды, балаларды айтса, жетим қалды, – деп қатты күйинди.

Хәмирениң денесин хеш жерден таба алмады, ақыр соңында ашамайлылар оның ас-абатын бериўге мәжбүр болды. Қаналасынан айырылған айыллылар болып өткен ўақыяны

хеш ұмыта алмады, оларға да абырой болмады, бәрі бір перзенті, туұысқаны тәселлеге турмады, оларды хеш нәрсе тынышландара алмады. «Қарындасымыздың қунын төлейсіз», – деп олар хеш бір тәуеллеге турмады. Бул ұақыя хәмме ауыл-аймаққа дәрхал тарқалды да кетті.

Усынлай күнлердің бирінде шаңарақтың басына түскен кеүйлсіз ұақыяның себепшиси Гүлзада хұждан азабында қалды. Бул ұақыяға өзі себепші болғаны өзине аян. Жатса да, тұрса да бул болған ұақыя оның есинен шықпады, қыз хұждан азабынан қутыла алмады. Көп ойланды, буның шешимін изледі, таба алмады, ақыр соңында жеңгеси менен кеңесіуіге мәжбүр болды.

Хай, бийкешжан-әй, дурыс, хұждан азабында қалдың, «ойнақлаған от басар» деген дана халқымыз. Оның бир жолы бар, ол да – болса Хәмиреден қалған балалардың басын сыйпап аналық етиў, бул азаптан оннан кейін қутыласаң, – деді жеңгеси. Гүлзада жеңгеси менен Хажынияздың үйіне барады. Гүлзада Нәзийра апаға: – Анажаным, мени кешірің. Сизің менен Хажынияздың хәм мына нәрестелердің алдында мен гүнакарман, мен гүнакарман, –деп өксиді. – Мениң ойсызлығымнан усы қайғылы ұақыя жүз берді, нәрестелер анасынан айырылып жетім қалды. Анажан, маған руқсат етиң, мен гүнамды жуўайын, ендиги жағында мен анасының орнына аналық етейін, – деп боз-боран болып, зар еңиреди.

Нәзийра ана бул көриниске шыдай алмай, көзіне ерксіз жас алды, бозлады, хәсирет шекті. «Балам, тәгдирдің нсине биз де қайылмыз, бул да бизге жазған тәгдирдің сынағы шығар. Қызым тұр орныңнан, бирақ халқымыздың дәстүрін буза алмаймыз, бизге келин болыўға қайыл екенсең, демек ауылдың кәтқуда-жасы үлкенлерін жиберіп, ата-анаңның алдынан өтемиз. Құдақалесе мәмілеге келермиз. Ендиги жағында аманлық болсын, хәзир сизлер үйіңізге бара берің», – деп тәселле беріп жиберді.

Болып өткен ўақыядан елдің хабары бар, қыздың үй иши де хабардар еди. Гүлзада үйиниң ишин көндирди. Көп узамай елдің кәткуда, ел ағалары Гүлзаданың шаңарағына барып, сөйлесип, халықтың дәстүрин ислеп, бир келисимге келди. Аўыл-ел Гүлзаданы қыз баланың жолына тән үрп-әдет, дәстүр кәделерин ислеп, салтанатлы түрде шаңарағынан узатып салды.

Бул жағдай Хәмирениң туўған-туўысқанларына унамады, кеўиллерине қатты батты. Олар «қызымызды таўып бериң, болмаса қунын төлейсиз», – деп қатаң талап қойды. Шайырдың туўған-туўысқанлары айыллылардың келисимге келмейтуғынына көзи жетти хәм бир қарарға келди. Хажынияз Хәмирениң қунын төлеўди мойнына алды, өзи де хұждан азабынан қутылыўды ойлады. Шайыр усындай жол тутпаса болмас еди, себеби, аўыл иргелес, айыллылардың ашыўы басылғанша бир мәхәл елден шығып кеткени дурысырақ ис еди. Бабамыз кейинги өмирин Гүлзада менен жалғастырып даўам етти, – деп Сырғагүл апа болып өткен ўақыя ҳақында айтып берип, өз сөзин жуўмақлады.

Енди Хажынияз бул иске беккем бел байлап, жол әнжамларын тақлады. Бул жағдайға Гүлзада да дурыс түсинди, деген менен айралық азабында қалды. Бирақ, Хажыниязға ўәде берди: – Ул-қызларыңнан тәшўишленбе, өзим бир анадай болып ғамхорлық етемен. Сиз буннан қәўестерленбең, сапарыңыз бийкәтер, сәтли сапар болсын, – деп кеўлин алды. Әлбетте, шайырдың сыртқа биринши барыўы емес еди, ол жақта оган жәрдем қолын созатуғын жора-жолдаслары, дослары баршылық еди.

Сонда да, ерли-зайыплардың хошласыўы жүдә аўыр кешти, хәр кимниң ишинен нелер өткенин өзлери биледи. Гүлзада өзи де сөзге шебер, тақыўа еди хәм суўырып салмай шайыршылығы да басым қыз болды. Өзиниң пикир бәнтин, жүрек төриндеги пинҳамы сөзлерин Хажынияздың умытпаўы, оны

мудамы еслеп турыуы ушын сезимлерин қосық пенен баян етти.

Усы ўақыядан кейин Ҳәмирениң қунын төлеў ушын Ҳажынияз Қазақстан далаларына кетпекши болады хәм усы сапарға атланар алдында Гүлзадаға өзиниң қызын хәм улларын тапсырып оларға аналық хәм қолынан келгенинше ғамхорлық етиўин нәсиятлайды. Усы Ҳажынияздың Гүлзада менен хошласыуы төмендеги қосық қатарларында баян етиледі.

Ҳажынияздың Гүлзада менен хошласыуы

Гүлзада: Кетермен дегели болды бирталай,
Соннан берли ақтарылды сыр талай,
Ақыр бүгин жолға шықтың бул қалай?
Сапар еткен сәўир ярым, бар енди.

Ҳажынияз: Қыйналма, қостарым, енди кетермен,
Басқа түссе кетпесликке нетермен,
Гүзде кетсем, келер жазда жетермен,
Жылай бермей-ақ қой жуптым, қал енди.

Гүлзада: Кетсең де қостарым, кеўил суўытпа,
Жазға жетпей айланагөр жуўықта,
Нағметулла, Ҳұрзаданы умытпа,
Алла ярың болсын, жаным, бар енди.

Ҳажынияз: Мәкан етип жатқан адам даланы,
Умытар ма үйде қалған баланы,
Умытар деп бизге қойма гүнаны,
Айтқан сөзлериме қулақ сал енди.

Гүлзада: Жаным, саған неге гүна қояйын,
Наҳақ гүна қойсам хақтан табайын,
Кеткениңнен баслап күнде санайын,
Жолға жалтақлатқан жаным, бар енди.

Ҳажынияз: Жылама да, жолыма да карама,
Душпанға сыр берип, мени сорама,
Көз-кулак бол, қызым менен балама,
Ул-қыздың анасы ярым, қал енди.

Гүлзада: Қолда қалған улың менен қызың бар,
Ул-қызыңа хош мулакат сөзің бар,
Қостарына карамаған гезің бар,
Хош ашпыұлы арысланым, бар енди.

Ҳажынияз: Ержетпей-ақ ес-ақылдан бос қалды,
Улым-қызым – екеуі де жас қалды,
Қууатсыз, аўкатсыз, қарны аш қалды,
Үйимнің ийесі ярым, қал енди.

Гүлзада: Мениндей мунлыны жылатып ізде,
Кетип баратырсаң қалдырып ізге,
Жазында келегөр айланбай гүзге,
Жолына қылайын пидә жан енди.

Ҳажынияз: Гүзден бұрын бир келермен айланып,
Қалмаса ояқта қолым байланып,
Менің кеткеніме жүрме қыйналып,
Қапа болма қәуендерім, қал енди.

Гүлзада: Кеткеніңе неге болайын қапа?
Елде көп ағайын, қарындас, апа,
Егленип өзінди қылма бийұапа,
Сапар еткен сәуер ярым, бар енди.

Ҳажынияз: Сәл жерде басымды салдым сапарға,
Кетти деп айтарсаң молла Жапарға,
Хұрзаданы жат жерлерге апарма,
Менің берген нәсиятым ал енди.

Гүлзада: Бар машқала қарап тұрса хаялға,
Хаялың дөнбей ме түрлі қыялға,

Айтып кет көңлиңди меннен уялма,
Қуда қосқан қарыйдарым, бар еңди.

Хажынияз: Гүзде кетип, жаз айында келмесем,
Тапқан-тергенимди әкеп бермесем,
Алты айда ақ жүзинди көрмесем,
Дүнья бизге алақаниан тар еңди¹.

Хажынияз Қосыбай улы биринши сапарында жақсы жүрген қызын душпанлары Түркменстанға қашырып жиберсе, оған жала жаўылады. Бирақ, бұған айтарлықтай себеп тауыс мойнына қоя алмайды. Бир мүддет, бул ўақыялар басты-басты боламан дегенше, елден шығып қазақ елине кетип қалады. Бул бул ҳаққында жоқарыда толық мағлыўмат берип өтип едик.

Соныңушын, шайыр биринши сапарында, бул жердеги кази ағайинлери менен таныс, ол қазақ халқы турмысының жаман ҳәм жақсы жақларын көреді. Кеўли өзи жасап атырған даладай кең ҳәм ашық қазақ мийнеткешлерин, халық бахты ушын гүресийўши Ийсатайдай батырлардың, жарлылардың жыры жырлаўшы ҳәм оларды азатлыққа шақырыўшы Махамбет ҳәм Шерниязлардай акынларының өмири менен жақынан танысады. Бай қолында жалланыўшы жарлылардың, қала үстине тийген қазақ қызларының тәғдирине жаны ашыды. Сарыўларды сүйсине жырлады.

Шайыр Қазақстанға барып өзиниң бурыннан бардығын етип жүрген дослары менен көрisesi. Бул шайыр Қазақстанға екнши рет барыўы еди. Бул рет барыўының себебин биз жоқарыда айтып өткенимиздей Хәмиренн қуны төлеў ушын келеди. Шайыр өзиниң басын өткен өмир жолында жақсы, жаман, досларының қыянетликлери, оның абырайын көре алмай қызғаншақлық етип, шайырды ел арасында абырайсызландырыўға урыныўшылық, қылмаған исине жала жабыў сыяқлы қарама-қарсылықларға толы болды.

¹Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1988. 72–73-б.

Биз бул мийнетимизде шайырдың өмир жолын, басынан өткен ўақыялар менен байланыстырып избе-из айтып, илимпазлардың илимий пикирлери менен хәм битге берген информатордың айтқан мағлыўматларын салыстырып далил-десиўге хәрекет етемиз. Хәмирениң өлими, оның қуны ҳақындағы айырым илимий пикирлерди көрип шығамыз.

Жақында Қарақалпақстан халық жазыўшы А. Султановтың «Хажинияз» эссеси 2025-жылы «Билим» баспасы тәрәпинен басылып шықты. Бул эссениң ишинде биз жоқарыда сөз етип отырған ўақыялар да бар, яғный Хәмирениң суўға кетип қазаланғуы хәм Гүлзаданың Хажиниязға турмысқа шығуына себепши болған ўақыялар жазылады. Бул – жазыўшы тәрәпинен жазылған көркем шығарма. Мен бул ўақыяларды информаторлардан алып, илимий көзқарастан үйренип жазыўға хәрекет еттим. Биз үйрениўди даўам етемиз.

Бул ҳақыйқатлық ҳақында жазыўшы А. Султановтың «Хажинияз» эссесиниң кирисиўинде келтиргениндей «Хажинияз шайырдың биринши ашамайлы урыўының айылы тийресинен алған қостары Хәмире ким болған, ол кандай себеплерге байланыслы бийдерек жоғалып кеткен? Екинши мәртебе ол Гүлзада исимли қурғын хожалықтың қызына қалай үйленген? Шайырдың Мырза Қожбан, Қыз Меңеш пенен мүнәсибетлери қалай кешкен? Оның қысқа көлемдеги, қушыя сырлы «Теңиз көринди» қосығын жазыўына не нәрсе себепши еди?

Буларды хәм тағы да басқа мағлыўматларды академик, философ-алым Ж. Базарбаев пенен маған жаўгершиликтен хәм суў алыспа нәтийжесинде хәзирги Тикөзек аймағына келип қонысласқан тарийхый Бозатаў елатының халқы, шайырдың туўған-туўысқанлары, ашамайлы урыўының сақыў тийресинин ақсақаллары айтып берген еди. Бул материаллар жақын-

да үй архивимди ақтарып отырғанымда алдымнан шақты»¹,
– деп көрсетеді.

Жазыушы А. Султановтың еситкен хәм жазып алған мағлыұматларында ҳақыйқаттан да жан бар, бул гәплер қурыдан-қуры шыққан сөз емес, оның тийкары, төркини бар ҳақыйқатлыққа жақын әңгимелер болып табылады. Шайыр ҳаққында елдің аўзында усындай ҳақыйқатлыққа жақын келетуғын рәўиятлар баршылық. Соның ушын, илимде де бул ҳаққында айырым пикирлер бар.

Бул ўақыяға байланысly академик Ж. Базарбаевтың илимий мийнетинде мына мазмундағы қатарларды көриўимизге болады. Мысалы: «Бизиң аталарымыз Әжинияз шайыр менен бир руўхый орталықта жасаған екен. Мениң меҳрибан анам Бийбисәнем Султамурат қызы (ашамайлының айыллы тийресинен Әжинияздың балдызларының бири) ата-анасынан сол Әжинияз бенен аўыллас болғанлығын айтып, бул мәселе ҳаққында мынандай дейтуғын еди: «Негедур Әжинияз атамыз бираз ўақытқа дейин атастырып қойған қалыңлығын алмаған. Ол қалыңлық оң жақта жүкли болып, бир қызлы да болған. Кейин Әжинияз оны алатуғын болып қыздың үйине келип барлық дәстүрлерин бежерип, азанда қыз минетуғын бөгенек арбаны сазлап, оңға қаратып қойғаннан кейин қыз узатыў дәстүрине – тамашаға қатнасқан, отырыспаға сол аўылдың белгили бир сулыў қызы кирип келип, Әжинияздың шеп дизесин басып отырған. Бул исти хәмме ерси көрген. Таң алдында бесиктеги нәрестениң жылаған даўысы менен Әжинияз оянып қалыңлығына «қыз жылап атыр ғой» деп оятайын десе, ол орнында жоқ болып шыққан. Далаға шығып оны шақырып, излеў салса, көлдің жағасындағы музда ойылған суўатта хәм оның қасында жатырған балтаны көрген. Ози табылмаған. Қыздың тәреплери қызды өзин өлтирдин, деп

¹ Султанов А. Ҳажыинияз. – Нөкис: «Билим» баспасы, 2025. 5-б.

қун талап еткен хәм Әжинияз оны таўып келемен деп излеп кеткен хәм бир жылда айланып келип қырық тилла қунын төлеген», – деп гүрриң етип, оннан кейин шайырдың:

«Назарыў-Шүррени, гездим, хәм және Қара кесек,
Тапмадым мәхбубымны халық ара болдым өссю»,

– деген хәм тағы басқа да қосық қатарларын саз даўысына салып айтысатуғын еди.

Билимпаз адам өз тәбиятында жаңалыққа гүман менен карайтуғын қәсийетке ийе болғанлықтан хәм әзиз анамның руўхый дүньясын қәстерлегенликтен, бул илимпазлар мениң хұрметимдеги қәдирданларым, досларым болса да ол «жылап» турған хақыйқатлыққа көзимди жумып, өзимнің пикиримди билдирмеўге хұжданым шыдамадь»¹, – деп көрсетеди.

Биз жоқарыда Қулекениң шаўлық қызы Орынбаева Сырға-гүл апаның берген мағлыўматы менен, жазыўшы А. Султанов-тың эссесиндеги хәм Ж. Базарбаевтың анасының айтып берген ўақыясы бирдей десек болады. Қыз суўға кеткени анық. Хажынияздың биринши жақсы көрген қызын душ-панлары алдап Түркменстанға басқа биреў менен қашырып жибереди. Хажынияз Хәмирге үйленип үш ул, бир қызлы болады, екеўиниң өзгешелик жери усында, Ж. Базарбаевтың мийнетинде, «қалыңлық оң жақта қыз туўған», – деп мағлыўмат береді. Бул пикир басқа хеш бир илимпаздың мийнетлеринде жоқ, гезлеспейди. Мениң ойымша, бул пикирди толық дәлилленбеген деп есаплаймыз. Себеби, қарақалпақ халқында атастырылған қыздың оң жақта туўыўы бул үлкен айып саналады. Қарақалпақ халқының дәстүринде атастырылған қызын ата-анасы қатты қәстерлеген, себеби, ол қыз биреўдің аманаты болған. Соның ушын, ол қыз өз мәнзилине жетемен дегенше оны қатты абайлап-асыраған.

¹ Базарбаев Ж. Әжинияз шайырдың дүньяға көзқараслары хаққында философиялық очерк. – Ташкент: «Gold Print Nashr». 2019. 26–27-б.

Себеби, шайыр мусылманшылықтың хәмме шәриятларын биледи, соның ушын шайырдың өзи де бундай нақас ислерге қол урмағанлығы анық. Соның ушын, бизге мақұл келгени Орынбаева Сырғагүл апаның айтып берген ұақыясы менен жазыўшы А. Султановтың эссесиндеги берилген хәм Ж. Базарбаевтың «қыз оң жақта туўды» деген жерин алып тасласақ, тийкарынан, мағлыўматлар дурыслыққа келеди.

Сырғагүл апа шайыр Хажыниязға да, анасы Нәзийраға да жақын болғанлағы хәм оны әжеси Изне кемпирден еситкени, Изне менен Нәзийра ананың жақын қарым-қатнаста, бир-бирі менен сырлас болыўы тәреплерин есапқа алсақ, бул ұақыя ҳақыйқатлыққа туўра келеди.

Бизиң ойымызша, Хажынияз бабамыздың өмиринде қыздың қуны ҳаққындағы ұақыя еки мәртебе болып, оның бириншиси, шайырға жала жаўып душпанлары оны халық арасында абырайсызландырыўға хәрекет етеди. Екиншиси, гештек себеп Хәмирениң Хажыниязды қатты жақсы көриўи, өзиниң қызғаныш сезимлерин жылаўлай алмаўы ақыбетинде, өзин набыт етеди хәм бул шаңарақта үлкен кеўилсизликке алып келеди. Бул қыздың қуны хәм шайырдың ата-бабалары ҳаққындағы бүгинги күни илимде ашылып атырған жаңалықлардың бири.

Бизиң бул мийпетимиз бенен жәмийетшилиқ, илимпазлар танысса, әлбетте, унамлы, унамсыз пикирлер өз-өзинен келип шығыўы мүмкин. Бәлким, сол пикирлердиң ишинен ҳақыйқатлыққа жақын келетуғынлары да шығар яки жаңа пикирлер қосылып, Хажынияз бабамыздың өмир жолы жаңалықлар менен және де толысып бара береді деп ойлаймыз.

§5. ҚОҢЫРАТ КӨТЕРИЛИСИ (1858 – 1859-ЖЫЛЛАР)

XIX әсирде қарақалпақ халқының тарихында мийнет-кешлер массасының миллий азатлық гүреслери жийи-жийи болып турды. Усы әсирдің басынан 1858–1859-жыллар аралығында Хийўа ханларына қарсы көтерилисти есапқа алсақ, төрт мәртебе халық миллий азатлақ көтерилислери келип шықты. Бул көтерилислер өз-өзинен келип шықпады, Хийўа ханының қоңсылас еллерге он жыллап қарсы алып барған урыслары, усы урыс себеп салықлардың оғада асырылыўы, оның үстине зорлық, зулымлықтың күшейиўи халықтың жанына тийди хәм миллий азатлық гүресине себеп болды. Көп ғана илимий мийнетлерде Хажынияз шайыр 1858–1859-жыллардағы Қоңырат көтерилисиниң әпиўайы қатнасыўшысы ғана емес, ал оны шөлкемлестирген идеологларының бири болды деген пикирлерди айтады.

«Хажынияз жаў шапқан халықлардың ишинде халық пенен бирге жүреди. Бозатаў қырғынын өз көзи менен көрди. Хәтте, гейпара мағлыўматларда Бозатаўды жаў шаўып, оның халқын Иран, Ирак, Шам, Гурд, Техранға айдап, қул етип сатып атырғанда, Хажынияз да солардың ишинде жаўға бенде болып түседи, ат алдында айдалады, бул көринис шайырдың «Бозатаў» поэмасында былай сүўретленеди. Мысалы:

Кетер болдық енди бизлер баш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў,
Хошласалы қара көзге яш алып,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў.

* * *

Йоқ едим, бар болдым, кәмалға келдим,
Минип әреби атлар, дәўранлар сүрдим,

Наныңды көп жедим, рәхәтиң көрдим,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў.

* * *

Сен бағ едиң, бұлбил ушты, зағ қалды,
Пүткил сийнем жанды, иште дағ қалды,
Қыйсық Порхан атаў, сени жаў алды,
Басы қутлы, соңы ўайран, Бозатаў.

* * *

Кимсениң анасы, кимниң әммеси,
Кимсениң ағасы, кимниң иниси,
Кимсениң қыз-уғлы, кимниң сиңлиси,
Әтирек, Гүрген, Хажар асты Бозатаў.

* * *

Атадан айрылды ғулпақлы уғлан,
Сатылды, хұр басын әйледі ғулам,
Кимлер Ирақ кетти, кимлер кетти Шам,
Кимселер Гурд, Техран түшти Бозатаў.

* * *

Сәхәр ўақта қырлы дүпен атылды,
Бенде болып түштим, қолым шатылды,
Пәрийдек қыз шоры болып сатылды,
Кәнийзлик башыңа түшти, Бозатаў.

* * *

Тәғдир – Алладандур, себеп – Қоңыраттан,
Бийрәхим Сейилхан деген елаттан,
Айра түштин ашамайлы-қыяттан,
Елатсыз, жайлаўсыз қалдың, Бозатаў.

* * *

Зийўарың хошласар қәдирини билип,
Көзини яшартып, бағрыны тилип.

Аман болса, хал сорасар бир келип,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў¹.

Шайыр сол Қоңырат көтерілиси, оның ақыбетлери, халықтың душпан қолына бенде болып түсиўи хәм кимдур улқызынан, сүйикли ярынан хәм кимсе шәхийд болды, малдан айырылды, кимсе Әтирек, Гүрген, Хажар, Ирак, Шам, Гурд, Техран асты, – деп жырлап, усы ойран болған қаланың көринисин «Сен бағ едиң, бұлбил ушты, зағ қалды» деп халықтың өзи мәкан еткен жерин таслап көшип кеткенлигин үлкен хәсирет пенен кең полотнада жырлайды хәм дәўир шынлығын анық баян етип көрсетеди.

Қоңырат көтерілиси, оның ақыбетлери хақында илимде де көп ғана пикирлер билдирилди. Сондай-ақ, «Бозатаў» поэмасын белгили рус илимпазлары да жоқары бағалаған еди. Қарақалпақ тарийхын изертлеген белгили тарийхшы, профессор П.П.Иванов «Бозатаў» поэмасы тарийхый көзқарастан күтә әҳмийетли шығарма екенлигин көрсеткен еди. Мысалы, «Ол шығармалардың бағалығы мынадан ибарат, олар халықтың басынан кеширген белгили бир ўақыяларға халықтың өзиниң көзқарасын билдиреди. Солай етип, бизге белгили Хийўа ханларының сарай тарийхшыларының рәсмий түрдеги схематикалық қурғақ хәм тенденциялы хабарларына күтә әҳмийетли, ал бир қатар жағдайларда, хәтте зәрүрли өзгерислерди киргизеди², – деп өз пикирин билдиреди.

Бул ўақыя 1858-жылы Қоңыратта жүзеге келген халық азатлық гүреси болып табылады. Поэмада түркмен феодалларының тыныш отырған халыққа ислеген басқыншылық топылысы, пүткил халықты қырып-жойып, жас қызларды,

¹ Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1988. 118–120-б.

² Сағыйтов И. Әжинияз – қарақалпақ әдебиятының мақтанышы. «Әмиўдарья» журналы, 1983. №4 сан. 108-б.

жигиттерди жат журтларга бенде етип, айдап алып кеткенлиги айтылады. Шайыр жаў колында бенде болып кетип баратырған халықтың өзинин туўылған ели менен хошласыўындағы аўыр қайғылы аўхалын хәм айдаўда баратырған хаял-қызлар менен жас балалардың қайғы-хәсиретин айрықша тәсирли етип айқын сүүретлейди.

Бул дәўир туўралы «Хоразм давлатчилиги тарихи» деген илимий мийнетте сөз етиледі. Мысалы, Сейд Мухаммед хан 1856–64-жыллары тахтқа отырады. Сейд Мухаммед хан хұкимдарлық еткен дәўири қыйын, аўыр дәўир болды. Ханлық хұкимдарлық еткен жерлерде жасаўшы түркменлер, карақалпақтар хәм қазақтар арасында хан зулымлықларынан наразылық хәрекетлери даўам етти. Тез-тез болып турған халық көтерилислери, өз ара урыстар ақыбетинде дийқаншылық майданларға үлкен зыян жеткерди. Буннан басқа мәмлекетте ашаршылық жүз берди, халық арасында холера кеселлиги таркалды.

Сейд Мухаммедхан мәмлекетте тынышлық орнатыў, түркмен урыўлары менен ортадағы келиспеўшиликлерди тыныш жол менен шешиў, қәхәтшилик хәм түрли кеселликлердиң алдын алыў жолларын ақтара баслады. Усы мақсетте ол 1858-жылы Хийўа қаласында айрықша кеңес шақырып, оған өзбек, түркмен хәм карақалпақтардың жоқары ўәкиллерин мирәт етти. Кеңесте өзине тән тынышлық «аҳиднама»сы дүзилди. Бирақ, бул аҳиднама күтилген нәтийже бермеді. Хан зулымына, аўыр салық хәм хәр түрли хан тәрепинен қойылған миннетлемелерге шыдай алмаған өзбек, түркмен, қазақ хәм карақалпақ халықлары тәрепинен ханға қарсы халық көтерилиси 1856–1859-жыллары хәўиш алды. Халық қозғаландарын бастырыў ушын хан хәр түрли усыллардан пайдаланды. Ақырында бул көтерилислерди бастырыў ушын көп муғдарда жақсы куралланған әскер тартып барып, үлкен күш

болады. Соның үшін да, Молла Пирим дөгерегинде халықты кырғынға ушыратыуға себепші болған айырым түсиниксіз уақыялар бар сыяқлы болып көринеди»¹. Илимпаздың бул пикири орынлы, себеби шайырдың ишинде Молла Пиримге де қандай да бир оның исине қанаатланбаушылық белгиси сезиледи.

Айырым карақалпақ бийлериниң Хийуа ханы тәрешине өтип, Қоңырат көтерилисин тоқтатыуға жәрдем еткен ямаса урыста жеңилип қалыуына себепші болған айырым ел басшылары хаққында төмендегише мағлыұматлар береди. Мысалы, «Әжинияз шайыр «Еллерим барды», «Бардур» сыяқлы тарийхый шығармаларында Хийуа ханының белгили хәмелдарлары болған сатқын Ерназар кенегес, теристамғалы Сержан найып хәм Махмуд аталық, қыят Садық аталық, ашамайлы Төремурат бий, тийекли Абулғазы бий хәм басқалардың исмин тилге алады және усылардың себебинен өзиниң елинен айыра түсип, жат жерде жүргенлигин анық көрсетеди. Тарийхый дереклерге қарағанда, бул кисилерге аталық, найыш, бий хәмели 1858–1859-жыллардағы Қоңырат көтерилисин бастырыуда Хийуа ханына жақыннан жәрдем бергени үшін инам етиледі»², – деп көрсетеди. Қарақалпақ халқы XIX әсирде Хийуа ханлығының зулымлығына қарсы төрт рет азатлық үшін бас көтереди, бирақ ел басқарған бийлердиң сатқынлығы, ала ауызлығы үлкен қан төгиулерге алып келеди хәм бийгуна халық набыт болды және урыста жеңиледи.

Көтерилис Хийуа ханының аяусыз әскерий күши менен бастырылады хәм оған басшылық еткен, қатнасқан халықты хәр түрли усылда жазалап, өлимге буйырады хәм айырым бөлегин басқа еллердиң кул базарларына алып барып, сатып жибереди. Усы көтерилистиң қатнасыушысы болған Хажынияз

¹ Мәмбетов К. Әжинияз. – Нөкис: «Билим» баспасы, 1994. 54-б.

² Байниязов Қ. Қосықтың күши. «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 41-б.

да қуўдалаўға ушырайды. Бул көтериліс шайырдың өмірінде үлкен бұрылыс жасады. Себеби, усы көтерилістен соң Хажинияз басқа елдерге сүргін етпеді. Биз шайырдың соңғы өмірі туўрасы мағлыўматлар менен таныстырамыз.

Мысалы, «Хажинияз шайыр Хийўа ханның хәмелдарлары тәрсинен тутқынға алынады хәм Түркменстанның Қара жыңғылды, Гөне Үргенни, Кубатыў деген жерлерине сүргінге баратырған жеринде яднанан «Бозатаў» шығармасын шығарып, оны гә карақалпақша, гә түркменше намаға салып айтып жүреді. Халық дәрриў бул қосықты ядлап алады. Сол себебін «Бозатаў»ды шайыр жаў алдында айдап баратырғанда намасын да өзи шығарып, халыққа үйретип айтып жүрді»¹, – деген гәндер ушырасады. Шайыр дәслеп яўматлар, соңнан шаўдарлар арасында үш жыл елнен, туўған-туўысқан-ларынан айырылып сүргінде жүрди хәм ақырында түркмен мийнеткешлериниң жәрдеми менен тутқыннан қутылып, өз ауылына аман келді.

Бул бойынша бір қанша илимий пикирлер бар. Мысалы, Әжинияз Қосыбай улы 1858–1859-жыллардағы Қоңырат көтерилісиниң тек қатнасыўшысы ғана емес, ал оның ең баслы идеологларының бир бөлди. Соның ушын да, ол көтериліс бастырылғаннан кейин Хийўа хәмелдарлары тәрсинен тутқынға алынып, Түркменстанның Ташаўыз областының этиранына жераўдарылып жибереди. Арадан үш жыл өткеннен кейин ол тутқыннан қанып қутылады. Бирақ, және Хийўа хәмелдарларының қуўдалаўларына ушырап Қазақстанға кетиўге мәжбүр болады².

Бирақ, шайыр буннан кейин де қуўдалаўлардан қутыла алмады. Академик С. Камалов бул туўралы былай жазады: «Әжинияз 1858–1859-жыллардағы Қоңырат көтерилісиниң

¹Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы – Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 2014. 29-б.

²Мамбетов К. Әжинияз. – Нөкис. «Билим» баспасы, 1994. 16-б.

қатнасушысы хәм идеологы сыпатында өз елинде тоқтап алмай, Қазақстанға кетиўге мәжбүр болған»¹, – деп көрсетеді.

С. Камловтын бул пикирин Ж. Хошаниязов қоллап-қуўатламайды. Мысалы: «Әжинияз Бозатаў ўақыясынан кейин бирден кете қоймаған болса керек, себеби, ол өз қосығында «Бизден болып түштим, қолым шатылды»... деген мағлыўматлар береди. Соған қарағанда ол туўралы айтқан Қ. Байғаниязовтын мына пикири мақуллаўға турарлық: «Әжинияз шайыр Хийўа ханның хәмелдарлары тәрпинен тутқынға алынады хәм оны ақ үйли етип Түркменстанның Қара Жыңғыллы, Гөне Үргениш, Кубатыў деген жерлеринде үш жыл сүргинде болады хәм белгиленген жылларды артқа салып, өз елине аман қуўысады. Усы ўақыялар басты-басты болып, ел бираз тынышланғаннан кейин Қазақстанға барады»². Бул жерде Ә. Пахратдиновтын, К. Мәмбетовтын, Қ. Байғаниязовлардын бул туўралы пикирлери бирдей, соның ушын бул пикирлерди дурыс деп есаплаймыз. Себеби, бул жерлерде үш жыллап жүрмеген де болыў мүмкин, бәлким бир жылға шамалас болған болыўы керек. Себеби, түркмен халқы бундай уламаларды қатты хұрмет еткен, оларға мұдамы жәрдем қолларын созып, анаў-мынаў қаўип туўғанда жасырып та аман алып қалған.

Биз жоқарыда айтқан ўақыялардың бәри 1858–1859-жыллар аралығында болып өткен ислер еди. Себеби, Хажынияз шығармаларында сәўлеленген өз өмирин хәм тарийхый ўақыялардың изин, шайыр туўралы дәретилген халық аузындағы әңгимелерди салыстырып қарағанымызда, шайырдың қырға үшінши мәртебе 39–40 жасларында, 1863–1864-жыллар шамасында барғанлығы мәлим болады.

¹ Камалов С. «Әмиўдәрья» журналы, 1976-жыл, № 10, 116-б.

² Хошаниязов Ж. Әжинияздың қырдағы дәретилген қосықлары хәм қазақ шайырлары менен руўхый пикирлеслери. – Нәкіс «Илим» баспа. 2015. 6-7-б.

Себеби, шайырдың Қыз Меңеш пенен айтысы хәм сол сапарында Қазақстанда жүрип жазған «Еллерим барды», «Бардур», «Меңзер», «Айрылса», «Қаш-қаш», «Хошласыў қосықлары» дүркинине киретугын шығармалары оның қырға Бозатаў уақыясынан кейин барғанлығын көрсетеди. Мысалы: Хажынияз шайырдың Қыз Меңеш пенен айтысынан үзиндини көрейик. Мысалы:

Қыз Меңеш: Хажеке, жасың қырқта, жылың қойды,
Дүньяның қызығы тек айт бен тойды,
Мен саған тийер едим шыным менен,
Биреўге әке-шешем берип қойды.

Хажынияз: Қызлары бизиң елдиң, мине, сондай,
Қызлары бизиң елдиң аппақ қуўдай,
Қазаққа былтыр келдим, быйыл келдим,
Мен еле көргеним жоқ қызды ондай.

(«Хажынияз бенен Қыз Меңештиң айтысы»)

Бул алынған мысалдағы «Моллеке, жасың қырқта, жылың қойды», «Бул жаққа былтыр келдим, быйыл келдим» деген қатарларына қарағанда, Хажынияз шайыр Қазақстанға 1863–1864-жыллары барған, өйткени, ол қой жылы, 1824-жылы туўылған болса, 1864-жылы саррас қырқ жасқа шығады.

Хажынияз қырға үшінши мәртебе барғанында Қожбан деген байға үш жыл даўамында молла болып жалланған деген мағлыўматлар бар¹. Қ. Байниязовтың усы пикири К. Мәмбетовтың мийнетинде де келтирилип өтиледі.

Бизиң пикиримизше, шайыр Қожбан менен биринши барғанында-ақ, танысқан болыўы керек. Себеби, биринши, екінши барғанларында қазақ далаларын аралап, олардың турмысы, күн көриси менен жақыннан танысқанлығы хәм

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977 41–42-б.

қазақ елинің батыры Ийсатай, Махамбет хәм Шернияз ақынын билиўин есапқа алсақ, Қожбан менен де танысқан болыўы керек. Себеби, Хажынияз да ол еллерге барғанында өзиниң талантының хәм мешитлерде сабақ бериўи арқасында танылғаны анық. Ол еллерге барғанында мешитлерге сабақ бериўинде де усындай байлар шешеди, той-тамашаларда, тойдың төри байлардики болған. Соның ушын, елге сырттан ким келсе де усы байларға хабарласқан, елдиң ийеси солар, хәмме мәселени шешкен. Мениң ойымша Хажынияз да бул байларды айланып өтип кетпеген болыўы керек. Хажынияздың Қыз Меңеш пенен айтысында мынандай қатарлар бар. Мысалы:

Хажынияз: Былтырғы суў басында жалаңаш қыз,
Сен бе едиң сынық өркеш ғарры ингендей...

Меңеш: Аман барып, есен саў келдиңиз бе,
Атаң-анан, ағайин журтың көрип?

Хажынияз: Мен келдим ағайин журтым көрип,
Атам менен анама сәлем берип.

Хажынияз: Еситтим сизде алаштан бал қымбат деп,
Мен келдим бир көриўге қандай зат деп,
Қоймады ҳеш еркиме мырза Қожбан,
Тусында ақ Меңештиң өлең айт деп.

(«Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы»)

Бул косық қатарлары арқалы көриўимизге болады. Хажынияз Қожбан менен қазақ далаларына биринши барғанында-ақ танысқаны көринеди. Соның ушын, айырым халық аўызеки әңгимелеринде көрсетиўинше, Қожбан Хажынияздың билимине, шайыршылық талантына, адамгершилик пазыйлетлерине жүдә хұрмет пенен қарайды хәм оған үлкен иззет-хұрмет көрсеткен. Шайырға аўылының балаларын оқытып, дәслепки басланғыш билим бериўин өтениш еткен.

хәм усы Қожбан байдың өтіннине муўапық, сол жерде аўыл балаларына билим бериўге келисим береді.

Биз 2024-жылы 12-сентябрьде илимий сапар менен Шоманай районында «Сарманбайкөл» аўыл пуқаралар жыйынында (бұрынғы «А. Муўсаев» совхозын) да жасаўшы информатор, Ешанов Зийнатдин Орақбай улы Хажынияз бенен туўысқан Мәмбетнияздың шаўлық баласы менен сәўбетлескенімізде бабасы ҳаққында атасы хәм әкесинен еситкен айырым мағлыўматларды айтып берди. Бул мағлыўматлар айырым пикирлеримизди тастыйықлайды.

Зийнатдин ағаның айтыўы бойынша: Бабамыз Хажынияз Қазақстанға биринши барғанында Қожбан менен танысады. Қожбан қазақтың бай адамларының бири болады. Кейинги барғанларында Хажынияз Қожбан менен әлши алысып бир-бирине хұрмети асып, жақсы дослық қатнаста болады. Қожбан Хажиниязды елине мирәт етеди. Хажынияз үшінши барғанында хәм сол жерде туратуғын байлардың жағдайы келетуғын халықтың балаларын оқытып, тәлим-тәрбия береді. Қожбан Хажыниязға өзиниң отаўының қасына отаў тигип берип, өзи не жесе соны жегизип, өз алдына хызметкер берип қойған, хәмме жағдайды жаратып берген. Хажынияз ол жерде үш-төрт жылға шамалас аўыл балаларын оқытқан.

Бабамыз Хажынияз елине қайтпақшы болып, Қожбаннан рұқсат сорайды. Қожбан келисим берип, шайырдың мийнетин жоқары баҳалап, сол жерде өзи менен теңлес жасайтуғын байлар менен ойласып хәм келисип, Хажыниязға бир пада кара мал, бир пада қой-ешки инам етеди. Елине апарып келиў ушын қасына еки атлы адам қосады. Жолда киятырып қасына қосқан еки атлының ис-хәрекетлери Хажыниязда гүман оятады. Бир күни жолда малларды үйирип жатқанда, еки атлының ығында 10–12 кәдем аралық сақлап жатады екен. Бир күни уйқылаган болып жатырса, еки атлының сөйлесиўин

еситип қалады. Олар Хажыниязды өлтирип, малларын алып, басқа журтқа апарып сатып кетиўди режелестирип атырғанын есигеди. Солай етип, Хажынияз еки атлыдан аралық сақлап жүреди екен, олар ойласып, қолайын таппай жүргенде Арал теңизи узақтан көринеди хәм Хажынияз аман елине қуўмсақанына қатты қуўанады. Бул қуўанышын «Көринди» қосығында анық баянлайды.

Шүкир хақның дәрғақына,
Теңиз көринди, көринди,
Астымдағы арық ябы,
Семиз көринди, көринди.

* * *

Әпиў етиң, бирадарлар,
Елим көринди, көринди,
Көп сағынып, ынтық болған,
Жерим көринди, көринди.

* * *

Бизиң билән ойнап-өскен,
Ярыў-яранлар көринди,
Ақ урып, ақ сүтин берген,
Ата-аналар көринди.

* * *

Сарқырап аққан шийрин суўлы,
Дәрьям көринди, көринди.
Қасымдағы еки угры,
Доңыз көринди, көринди.

Шайыр елин узақтан көрип шексиз қуўанышқа бөлсина,
оның дәрьядай бурқасынлап, толып-тасыўы, Алдаға мың

шүкираналар билдирип, көптен сағынып ынтық болған жерім көринди, көринди деп өзіннің ишкі сезим-дебдиулерін йошып, қууаныш пенен, кеули халлас урып жырлайды. Сондай-ақ, қосықтың ақырғы бәтінде, «қасымдағы ски уғры, доңыз көринди, көринди» деп олардың ис-хәрекетіне қарап баха береді. «Көринди» қосығы усы ўақыяға байланысly шыққанлығын айтып, бабамыз Ҳажынияз елине аман, саў-саламат қуўысқанлығы хәм буннан кейин ол қазақ далаларына бармаған, аўылында мешит ашып, аўыл балаларына тәлим-тәрбия берген деп айтып берди.

Зийнатдин аға сөзин даўам етип, Ҳажынияз бабамыз усынан кейин аўылында мешит ашып, аўыл балаларына тәлим-тәрбия берип, өзіннің уламалық иси менен шугылланады. Арадан алты-жети жыллар өткен болыўы керек, шамасы. Қазақ далаларына талап ислеп, барып келип жүрген бир адамнан Қыз Меңеш Арал бойларына қыдырып бармақшылығы хәм Әжинияз бенен көрисип, оның ели менен жақыннан танысып қайтыў ушын бир айлар шамасында жолға шығатуғынлығын айтып хабар жибереди.

Бул хабарды Ҳажынияз сол жердеги ағайин-туўғанларына хәм елдің жасы үлкенлерине билдиреди. Елдин жасы үлкенлери ойласық курып, келетуғын қонақты жақсы күтип алыў ушын таярлық көриўдин жолларын ойластырады. Сол шайыр жасап атырған жерге он отаў тиктиреди, оның ски, үш отаўын Қыз Меңеш ушын жақсылап таярлайды, отаўда қарақалпақ халқының барлық шеберликлери көркем етип көрсетилип безеледи. Ең қызық жери сол отаўдың биринде Ҳажынияздың қасына аўылдың ең сулыў келиншегин, келисим менен, яғнай қасына мораллық зыян келтирмеген халда, Қыз Меңеш кетемен дегенше бирге жасатып турыўға көндирип қосып қояды. Буның себеби Ҳажынияздың Қыз Меңеш пенен айтысында қарақалпақ қызларының хәм өзіннің қостарының көркемлігін көклерге көтерип мақтаўында еди. Соның ушын, жаслаў,

оғада көрем сулыў келиншекти сол шайырдың отаўынан ерли-зайып сыпатында бирге жасатып көрсетеди.

Қыз Меңеш айтқан ўақтында қасында төрт-бес адамлары менен бир-еки түйелик болып келеди, оларды жақсы күтип алады. Олар да бос келмеген екен, өзлериниң саўға-базарлық-ларын елдиң жасы үлкенлерине береді. Қонақлар қурылған отаўларға жайластырады. Аўыл, ел ушын мийманның келиси үлкен байрам болды. Мийман ушын маллар сойылып, хәр түрли тағамлар писирилип, қур ислеп, той бәзими уйымластырылады, онда қыз-жигитлер айтысы, хәр түрли ойын-заўықлар, қарақалпақ халқының миллий үрп-әдетлери көрсетиледи. Онда Хажынияз бенен Қыз Меңештиң айтыс-ларын халық кунт пенен тыңлап, шад болады. Шайыр өз елиниң турмысы менен таныстырады хәм усындай тамашалар менен бир хәпте демде өтеди. Қыз Меңеш елдиң жасы үлкен ақсақалларынан хәм Хажынияздан, қарақалпақ халқынан миймандослығы ушын миннетдар болады хәм елине қайтыўға руқсат сорады. Ел-халық мийманларды жақсылап сарпайлап, саўға-сыйлар менен сыйлықлап, ел ақсақаллары ақ пәтиясын берип жолға шығарып салады.

Сонда кетип баратырып Қыз Меңеш артына қайырылап келип: – Хажеке, бир затты айтыўды умытыппан, мынаў келин-шек сизиң зайыбыңыз емес, бар, соны биле ғой... – деп қайт-тан артына айланып атын шаўып кетти, – деп бизге мағлыўмат берди. Бәри бир шайыр халқы жүдә сыншыл болады, олардың жасалма шаңарақ екенин Қыз Меңеш келген күни-ақ биледи хәм оған баха береді.

Жазыўшы А. Султановтың 2025-жылы «Билим» баспасын-да шыққан «Хажынияз» эссеси жарық көрди. Усы эсседе де Қыз Меңештиң Хажыниязды излеп келгенлиги сөз етиледи. Бул жазыўшының фантазиясы ямаса қыялдан тоқылған сюжет емес, бул шайыр халқындағы халық аўзындағы рәўиятлардан

алынған әңгімелердің жазылушы «эссе»де қолданған, себебі бұндай рәуияттар халық арасында көп тарқалған. Мысалы:

«Тал түс пайыты еді. Қара талдың салқын саясында дослар менен теппек ойнап, шайға шақырса келмеген еркетай қыз Хұрзада кәпелімде қаплығып ішке кирип келді.

– Хе-е, не болып қалды, қызым?! – деді Гүлзада.

– Бизин үйге қара түйе минген адамлар киятыр! – деді ол. Бөлме ішіндегілер аң-таң болып сыртқа шықса, ырастан да, үстине адам минген үш түйе, жүк тийелген тағы бір нар шарбақтың алдына жақынлап қалған екен.

– Хаў, ким болды екен булар? – деп сөйлениўи менен Гүлзада сыртқа шықты.

– Ассалаўма әлейкум! Бул – Хажынияз шайырдың үйи ме? – деді бәлент дауыслы киси. Аўа, аўа! Хош келипсиз! Үйимізге марҳамат! – деп Шанияз мийманларды жыллы жүзлілік пенен күтип алды.

Түйеден дұғьжым денели, үстине жарасықлы зер шапан кийген киси түсти. Бул – Мырза Қожбан еді. Екинши ақ түйеден ақ липасқа оранған, ақбозлақ хаял түсти. Бул – пүткіл қазақ елине ақын сыпатында белгили Қыз Меңеш еді. Ал, үшінши мийман Хажынияз мектебинде талаба болып, тәлим-тәрбия алмақшы нийетте киятырған Қыз Меңештин улы еді»¹.

Шығармада Қыз Меңештин улын Хажынияздың улы екенлигине ишара береді. Енди бул көркем шығарма, бирак усы күнге шекем илимде бундай мәселе көтерилмеди, сонын ушын шайырдың атына бундай пикир айтыў, мениңше, туўры емес.

Усы ўақыяларға байланыслы С. Баҳадырова «Әжинияз хам Қыз Меңеш» деген мақаласында мынандай мағлыўмат береді. Мысалы, «Әжинияз бенен Қыз Меңеш буннан сон

¹ Султанов А. Хажынияз. – Нөкис: «Билим», 2025. 115-116-б.

бир-бири менен көрискен бе?» деген сорау тууылады. Архив материалларын ақтарып карағанда олар өмиринің соңғы жылларында ушырасқан. Бул рет Қыз Меңештің өзі түйели ізлеп келген. Ол Әжиниязға өзі басқан хәм үстине қазақша нағыс ойған еки кийизди естеликке әкелген. Бул енди 1870–75-жыллары болыуы керек. Сонда Қыз Меңеш кийиздеги ойылған нағысларды «мениң жырларым, бояуларым – мениң кеулимнің сырлары», – деп көрсетеди.

Қыз Меңеш келгенде Әжинияз мектепте бала оқытып отыр екен. Қыз Меңеш даладан: – «Әжинияз қарақалпақ, бармысаң?», – деп кирип келеди. Екеуи бир-бирин көрип, апақ-шапақ болады. «Қыз Меңеш айтысуу ушын ізлеп келди ме екен?», деген сорау тууады. Ақыры, жаслық күнлеринде жеңилген шайырды оның өзі ізлеп келген. Неге? Қайтадан айтысып жеңиу ушын ба? Еки талант ийеси бир-бирин көргенине мәс болды. Әжинияз «Жаслықта айтысып едик, енди уят болар», дейди. Ол жаслықтың хәсери менен Меңешти жеңип кеткенине өкинди ме, неге екени белгисиз, усылай дейди. Ол Қыз Меңештің келген хұрметине төрт қара үй тигип күткен. Ел-халықты жыйнап Қыз Меңеш пенен таныстырады. Бир хәпте қарақалпақ халқы Қыз Меңешти қонақ етеди. Қыз Меңештің қосығын ядлап алған халықтың бирде-биреуи қалмастан ақынға келип, сәлем берип кеткен. Қарақалпақ халқы Қыз Меңешти жақсылап күтип, сарпайлап қайтарған¹, – деп жазады. Халық арасында Қыз Меңештің Хажыниязды ізлеп келгенлиги хәққындағы аңыз, әпсаналар, рәуиятлардың тийкары бар әңгиме екенлигин С. Бахадырованың жоқарыда келтирип өткен мақаласы буның айқын дәлили бола алады.

Қ. Байниязовтың мийнетинде көрсеткеніндей, шайыр

¹ Бахадырова С. Әжинияз хәм Қыз Меңеш. «Қарақалпақстан жаслары». 17-июнь №24 (7005) 1999.

буннан кейін ол Қазақстанға қайтып шықпайды. Елде біраз паракхатшылық орнаған соң Хажынияз ахун Бозатаў, Қыятжан, Қамысбөгет, Жетимөзек деген жерлерди жайлаған, мектеп ашып, қыят-ашамайлы урыўының балларын хәм басқа да жергиликли халықтың балаларын оқытқан.

Мәселен: Айымбет сақыўдың әкеси Мамыт, Арзымбет сақыўдың әкеси Қаллықораз, Набат Икметулла улының анасы Жума қызы Гүлбий хәм басқа да адамлар Хажынияз шайырдың мектебинде оқып, саўатын ашқан. Солай етип, шайыр қалған өмирин дөретиўшилик пенен шугылланып, қосықлар жазған. Ол өмириниң соңғы жигирмалаған жылын өз аўылында өткерген¹, – деп көрсетеди.

Хажынияз шайыр жерленген қойымшылық қай жерде? Оның қойымшылығы Бозатаў районында ма ямаса Мойнақ қаласының ишинде болса керек деген тийкарсыз болжаўлар көбейе баслады. Бул сораўға жуўап ретинде Қырықбай Байниязов өзиниң 1955–1969-жыллардағы «Дала жазыў-лары» атлы илимий-экспедициялық мийнетлеринде толық жуўап береди. Мысалы: Әжинияз бабамыздан кейін жасаған әўладлардан пүткил Қоңыратқа сақыў атамыз Есберген ахун, сақыў атамыз Өтепберген екеўи Қоңыраттан Мойнаққа той мерекелерге баратырып «Қуўан» өзегин жағалап баратырғанда Таллық өзегиниң бойындағы «Сейтек ийшан» (Қуўсырық деп те аталады), қойымшылығының тусына келгенде атларынан түсип бул жерде Әжинияз шайырдың жерленгенлигин айтқан»².

Хажынияз бабамыздың өмири усындай тәғдирдиң хәр түрли сынақлары менен толы болды. Оның аса кеткен

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 41-6.

² Сонда. 42-6.

таланты, оның айрықша билимданлығы айырым иштерін қасық айланбайтуғын инсанларға унамады, оның бахытты болыуын қалемеди, оның жолына тоғанақ болып, басына ауыр саўдалар салды. Илаҳийдадан берген талантты хеш ким иркіп жылаўлай алмайтуғынлығын түсинбеген, келте пәм жигитлер шайырға руўхый соққы бериўди ойлады. Деген менен, буган шайыр тәслим болмады, «айдың он беси қараңғы болса, он беси жақты болады» дегениндей, бул қыйыншылықларды жеңип өтип, өзинен өшпес мийрас қалдырды. Оның биік қалдырған бай әдебий мийрасын халқымыз көз карашығындай қәстерлеп сақлап келешек әўладка жеткерип келмекте. Улыўма алғанда, шайыр шығармаларын кеңнен үгит-нәсиятлаў, оны менен терең таныстырыў хәр биримиздиң баслы миннетимиз болыуы керек.

§6. ХАЖЫНИЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫНЫҢ БАСҚА ЕЛЛЕРГЕ САЯХАТЫ

Қарақалпақ халқы, Орта Азия хәм Қазақстан аймағында жасаўшы халықлар менен мудамы тығыз экономикалық, мәдений байланыста болып келди. Себеби, олар грек, араб, парсы, монғол басып алыўшыларына қарсы биргеликте гүрес жүргизди, әййемги дәўирден баслап усы күнге шекем гүллән материаллық, руўхый байлықларды биргеликте дөретти. Дүньяға даңқы таралған уллы алымларды, данышпан шайырларды өсирип, жетистирди. Олар өзлериниң әжайып көркем шығармаларын жазды. Алдыңғы қатар пикир ийелери хеш ўақытта тар урыўлық ямаса миллий мәплерди ғана ойлаў менен шекленип қалған жоқ, керисинше, басқа халықлардың да мәпин гөзлеп, улыўма адамгершиликке ортақ идеяларды ортаға таслады. Халықлар арасындағы туўысқанлық хәм дослық идеялары бәринен де бурын көркем әдебиятта өзиниң айкын сәўлелениўин тапты.

Қарақалпақ халқының уллы ойшыллары, классик әдебиятының көрнекли ўәкиллери Күнхожа, Хажынияз, Бердақ, Өтеш шайырлар да уллы шығыс халықларының көркем дөретиўшилигин кунт пенен үйренип, олардың бай әдебий дәстүрлерин қарақалпақ әдебиятына алып келди хәм өзлериниң дөреткен көркем шығармаларында кең қолланып барды.

Классик шайырларымыздың барлығының да өмирлери өзлериниң жасаған тарийхый, жәмийетлик, сиясий дүзим жағдайлары менен тиккелей байланысly болды. Себеби, олардың дөретиўшилиги өз заманының тарийхый шараятларынан, сиясий, социаллық жағдайларынан азықланады. Сол дәўирдин тарийхый, социаллық орталығында жасап, олар менен қәлип-

леседи, соның ушын да олардын өмири дәрстиўшилиқ, руўхый дүньясы өз дәўириндеги жүде бай ўақыялар менен толы болды. Олардың шығармаларының баслы тематикасы да, өзи жасаған дәўир менен тиккелей байланысly.

XIX әсирдеги карақалпақ халқының социаллық тарийхый турмысы оғада аўыр, социаллық теңсизликке қарсы гүрескен, жәмийетлик-сиясий кескинлескен дәўирде өтті. Себеби, карақалпақ халқы Хийўа ханлығына қарсы төрт рет халық азатлық көтерислерин басынан өткерди. Бул ўақыялар карақалпақ халық шайырларының көркем шығармаларында мөрленип қалды. Соның ишинде, 1858 – 1859-жылғы Қонырат көтерилиси Хажынияз Қосыбай улының «Бозатаў» поэмасында өзиниң кең, көркем сәўлелениўин тапты. Шайыр бул көтерилистин шөлкемлестириўшиси хәм белсенди қатнасыўшыларының бири болды.

Соның ушын, бул ҳаққында профессор Ә. Пахратдиновтын мына пикири дурыслыққа келеди: «Әжинияздың басқа еллерге жасаған саяхатларындағы баслы мақсет – ол өз калылығын излеў емес, өз елиниң көп жыллардан берли әдилсизлик, теңсизликтен қыйналып атырғанлықларын көрип, басқа еллерди аралап көриў, оларда қандай жәмийетлик басқарыў системаларының барлығын көргиси келеди»¹... – деп көрсетеди. Себеби, билимли шайыр тек аймақтық көлемде ойлаўы мүмкин емес, олар дүньялық көлемде пикир жүргизеди, шайырдың бундай келешек ҳаққындағы ой-пикирлерин оның көплеген шығармаларынан көриўимизге болады.

Әлбетте, Хажынияз бабамыз өзиниң өмир тарийхында көп нахаклық, қарама-қарсылық, қуўдалаўларға ушырады. Тәғдирдин аўыр сынаўларын басынан кеширди. Булардың бәрине сол шайыр жасаған феодаллық дүзим себепши болды. Соның ушын, Хажынияз бабамызға усаған саўатлы

¹Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы – Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 2014. 34-б.

адамлар үстем класс ўәкиллерининг дизгинине жүрмесе, олардың да басларына аўыр саўдалар салып, хәр түрли хийле шөлкемлестирип, жала жаўып, оларды халық арасында абырайсызландырыўға хәрекет етти.

Соның ушын, шайыр усындай жәмийетлик системаның басқа дүнья халықларындағы жағдайы менен жақыннан танысыў ушын сапар шеккен болыўы керек. Себеби, шайырдың «Шықты жан» деген қосығында былай билдиреди. Мысалы:

«Тәкийә әйлеп ол халқыў, әлемди мен еттим сапар,

Таппадым мәхбубымды гезип жәхәнде хеш хабар»!..., – деп жазады.

Бул жерде «мәхбубымды таппадым» дегенде ол жақсы көрген қызы халқында айтып атырған жоқ. Бул халқында Ә. Пахратдиновтың мийнетинде «Мәхбуб» деген сөз арабша, парсыша «жақсы нур», «жол көрсеткиш жұлдыз»¹ дегенди аңлатады деп көрсетеди.

Қосықтың биринши қатарының мазмунына қарасақ «Тәкийә әйлеп ол халқыў, әлемди мен еттим сапар», шайыр мен әлемди сапар еттим, – деп анық баян етеди. Соның ушын, шайыр көп халықлардың социаллық, экономикалық турмысы менен кеңнен танысады хәм ол халықларды аралап көреді. Мысалы:

«Назарыў-Шүренни гездим хәм және Қара кесек,
Ожрайыў-Кетени гездим, халық ара болдым өсек,
Гездим ол ногай, орысты, хәмдағы Қыпшақ, Естек,
...Жақайым, Жекейни гездим, қырғызыў-уўақ билән,
Шылжыўыт, Шүйитни гездим хәм Тилеўқабақ билән,
Гезлесип үлфәт болдым, бир пара қазақ билән»,

(«Шықты жан»)

– деп жазады.

¹Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2014. 37-б.

Бул қосық қатарларынан көріуімізге болады, шайырдың ел тезіп, басқа да халықтарды аралап олардың турмыс тиришілігі менен терең танысып, көргенлерін, кәуіл кешірімдерін өзіннің шығармаларында кең сәулелендіріуге қарасты етеді.

Қазақ, қарақалпақ халықтары жүде бір-бірі менен тығыз туысқанлық байланыста болығанлығы хақында көп мысалдар келтірсе болады. Хажынияз – көп жерлерді көзі менсі көрген, көп халықтардың турмысын жақсы билген шайыр. Ол қай жерге барса да өзіндей билимлі хәм шайырлық таланты бар адамлар менен тез арада танысып хәм дос болып кеткен. Мәселен: Қазақстан Илимлер академиясының академигі Қ. Жумалиев 1836 – 1837-жылдардағы Ийсатай хәм Махамбеттер баслаған дийқанлар көтерілісі бастырылғаннан кейін қазақ ақыны Шернияз Жарылғас улының Хорезм ойпатына келип, біраз уақыт бас паналағаны хақында жазады¹.

Шернияз ақынның қазақлар көбірек орналасқан Қарақалпақстан жерінде, қазақлар менен қарақалпақтар арасында бөй тасалағаны гүмансыз. Себебі, Күнхожа шайырдың айырым шығармаларында оның Шернияз ақын менен бір меректе ушырасқанлығы жөнінде исенимлі мағлыұматтар табылады².

Мәселен: сакыұ Өтепберген Қутлымурат улы «Шернияз – Әжиниязды усы жақтан бирге алып кеткен досты. Әжинияз ақын Қыз Меңеш пенен айтысканда Шернияз шайыр қасында бар екен», – деп мағлыұмат береді.

Зийнатдин Ийманғалий улы «Әкем Әжинияз ахунды кырда көрдім. Бир үлкен тойда айтыс болды. Мен ол айтысқа қатнастым», – дейтуғын еді. Шернияз бенен Әжинияз ахунды кыдырып баратыр екен. Күн кеш болып, Адай ауылына қонақ болыуға қайырылыпты. Олар – «Бизлерди қудай қорға алыңыз», – деп жалынған екен. Ал, адайлардың бир басшысы

¹ Қазақ әдебиетінің тарихы, I-том. Алма-Ата, 1961. 27-б.

² Күнхожа. Қосықтар. – Нөкис: 1960. 144-б.

«—Не деп сандалап тұрсыз? Бизлер «Танысаң адайман, таны-
масаң қудайыңман», дегенлер боламыз. Қайда қонсаң, сонда
қон!», — деп оларды аўылдан қуып салмақшы болады. Сонда
Әжинияз ахун Шернияз ақынға «Мына тентегіңе бір гәп
айтпайсаң ба?», — деп ишарат билдиреди. Олар байқап қараса,
бәхәрде Адай аўылы от-шөптен жутап, маллары аштан қыры-
лып атыр екен. Бұл аўхалды көріп Шернияз ақын мынандай
деген екен:

— Өте жақсы, шырағым, адай болсаң,
Адай боп, қудай менен сыбай болсаң.
Малыңның өліклері ийттен де көп,
Қайтадан тирилтіп ал қудай болсаң.

Усы гәпти еситіп адайлар дәрхал бұрынғы пикиринен
қайтып, Шернияз ақын менен Әжинияз ахунды сыйлап, қонақ
асын молдан береді.

Шернияз хәм Әжинияздың екеуі де сауатлы болғаны ушын
оларды қазақтар тек ақын деп атамай, ахун деп те атаған деп
толықтырады. Шернияз ақынның мысалға алған жоқарыдағы
қатарлары оның адай Абылға айтқан жуабы менен мазмун-
дас келеді¹.

Бұл мағлыұматларға қарап отырып Хажынияз шайыр ме-
нен Шернияз ақынның бирін-бири жақсы билгенин, дөре-
түшпелік байланыстар жасап тұрғанын тастыйықлайды.

Шайыр көтерілістен бұрын да қазақ далаларына екі
мәртебе келіп кетеді. Оның бирінші келіуіне себепші бол-
ған нәрсе жақсы көрген қызын жеңгелері тәрәпинен шығарып
беріліп, душпанлары Түркменстанға қашырып жиберіуі
ақбетінде шайырға жала жабылады.

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күші. — Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы,
1977 49-50-б.

Екинши қырга кетиўине шайырдың өмирлик жолдасы
Хәмирениң суўға кетип, қайтыс болғанлығы себеп болады.
Оның қунын төлеў ушын қазақ далаларына келиўине туўра
келеди. Биз бул мәселелер ҳақында жокарыда айтып өттик.
Үшинши салары Қоңырат көтерилисинен кейин болады.

С. Камалов шайырдың қазақ далаларына сапары ҳақында
былай жазады: «Әжинияз 1858–1859-жыллардағы Қоңырат
көтерилисинин қатнасыўшысы ҳәм идеология»¹, – деп келтирип
өтеди.

Хажинияз шығармаларынан тарийхый ўақыялардың изин
көриўимизге болады. Шайырдың қазақ далаларына үшінши
сапары 39–40 жас шамасында 1863–64-жыллары барғанлы-
ғы малим. Өйткени, шайырдың Қыз Меңеш пенен айтысы
хәм сол сапарда Қазақстанда жүрип жазған «Еллерим барды»,
«Бардур», «Меңзер», «Айрылса», «Қаш-қаш», «Хошласыў
қосықлары» дүркинине киретуғын шығармалары онын қырга
Бозатаў ўақыясынан кейин болғанлығын көрсетеди. Мысалы:

«Моллеке, жасың қырқта, жылың койды» хәм «Бул жаққа
былтыр келдим, быйыл келдим» деген қатарларына кара-
ганда, Әжинияз шайыр Қазақстанда буннан алдын да барып
турғанлығын көрсетеди. Шайыр қырда үшінши мәрте 1863–
64-жыллары болған. Өйткени, ол қой жылы, 1824-жылы
туўылған болса, 1864-жылы саррас қырк жасқа шығады.

Шайыр қырга үшінши барғанында көп еллерди аралап
сапар шегип оның гезбеген, бармаған жери жоқ, тек «Қалды
мендин гезбеген ең ақыры Қулан кийик», – деп көрсетеди.
Оның барған хәм аралаған жерлерин мына қосық қатарлары-
нан көриўимизге болады. Мысалы:

Мен аралап көрмишам Бийбахты улы Қадыр сыйық,
Бул қазаққа хан болып өткен екен Султан шайық,
Ашшы Ойыл, Киши Ойыл, Қобда, Елек гездим Жайық.

¹ «Әмиўдәрья» журналы. 1976-жыл, №10, 116-б.

Қалды мендин гезбеген ең ақыры Қулан кийік,
Ах, дәрийға, ўах, дәрийғ, мың сан әрман менен шықты жан.
...Гездим ол ноғай, орысты хәм Орынбор қаласын»

(«Шықты жан»)

— деп жазады.

Ҳажынияз өзи оқымыслы, саўатлы шайыр, зыялы адам болғаны ушын оның қазақ далаларында көп дослары болған. Бирақ, шайыр да өзине теңлес, зыялы инсанлар менен танысқанды қалейди, кереги болса ол адамлар менен дусласып, сәўбетлесіўге хәрекет етери анық. Соның ушын, қазақтың аса көрнекли ағартыўшысы, уллы педагогы, жазыўшысы, этнографы хәм фольклоршысы Ыбырай Алтынсарин менен дусласып, ушырасып қалып танысыў мүмкиншилиги болды ма? деген сораў туўылады. Өзи зыялы адам болса, зыялы адамлар менен таныспады ма? деген сораўлар хәр бир адамда туўылығуы мүмкин. Мениң өзимде де усындай сораўлар болды.

Бизге Ҳажынияз бабамыз ҳаққында көп мағлыўмат берген апамыз, жоқарыда да таныстырып өтип едим. Ҳажынияздың атасы Балтеке менен туўысқан Қулекениң шаўлық қызы Орынбаева Сырғагүл апаның бизге берген мағлыўматына қарағанда:

Ҳажынияз бабамыз басқа еллерге сапары ўақтында көп еллерди аралап, Орынбор қаласында да болған. Сол қалада жүргенинде қазақтың Ыбырай Алтынсарин деген жас жигитти Қазақстанда биринши орыс мектебин ашып атыр, деген ел-халыққа сөз тарап көп адамлар буннан хабардар болады. Негизинде ол қазақ мектебин ашыў ушын хәм сол мектептин әҳмийетин түсиндирип халыққа үгит-нәсиятлайды. Бул хабар жергиликли феодал, үстем класс ўәкиллерине жакпайды. Олардың сылтаўы бизиң мусылманшылыққа туўры келмейди деп қарсы болады. Себеби, Ыбырай Алтынсарин орыс мектебинде тәлим алған хәм ол орыс имласында қазақ әлипбе-

син ислеп шыққан. Оны елиндегі байлар түсинбей, «Басқару-
сылманшылыққа туұры келмейди», – деп оған қарсы шығады.

Шайырдың Орынбор қаласында Ыбырай Алтынсарин
менен танысыуы күтилмегенде болады. Хажынияз Орынбор
қаласында жергиликли жердин белгили бай адамлары менен
қонақта болып, сол дәуирдин хәм еки халықтың машкаласы
тиришилиги, хәзирги ўақытта елде болып атырған жағдайлары
хаққында әңгимелесип отырғанында шайыр сол қонақ үйде
самалламақшы болып сыртқа шығып турса, бир атлы жигит
келеди. Ол жаслаў, узын бойлы, үстине кара плащ, кара
қалпақ кийген, сулыў көркем жигит екен. «Шайыр өзимиқли
қарақалпақ емес пе екен?», – деп сәл егленип оны күтип ту-
рады. Ол аттан түсип сәлемлесип, аманлық сорасып, сол жерде
танысады. Ыбырай Алтынсарин сол жерде Хажыниязға айта-
ды: – Мына хатты иштеги аўыл ақсақалларына берип жиберип
еди, – деп көрсетеди. Ыбырай Алтынсарин:

– Мен арабша түсинбеймен, русша саўатым бар. Мына жа-
ғанды түсинбедим, – деп көрсетеди. Хажынияз:

– Мениң арабша саўатым бар, – деп хатты оқып береді.
Хаттың мазмунында «Ыбырай Алтынсаринди өлтириў керек,
ол қазақ халқының арасынан рус мектебин ашып атыр, оны
жоқ етиў керек, бизиң мусылманшылыққа туұра келмейтуғын
ислерди ислеп жүр», – деп жазылған екен. Бул хатты душпан-
лары жазып Ыбырай Алтынсаринниң өзинен берип жиберген
екен. Себеби, душпанлары оның арабша саўаты жоқлығын
билип ислеген. Буны еситип Ыбырай Алтынсарин хайран
қалады. Ол Хажыниязға айтады: – Сиз маған жәрдем етиң. Бул
хаттың мазмунын өзгертип жазайық, – дейди хәм оның маз-
мунын керисинше араб тилинде «Бул жигитке жәрдем етиң,
жүдә керекли адам, саўатлы, халықтың балларына билим
берип, оқытпақшы», деп жазып береді. Соң ишкериге кирип,
сол, жергиликли байларға, аўыл ақсақалларына береді. Олар
хаттың мазмуны менен танысып көрип, «мақулдасып, жарайық
жәрдем етемиз» дейди. Усы ўақыттан баслап Хажынияз босап

Ыбырай Алтынсарин арасында бир-бирине құрметі асып, олардың достығы басланады. Екі халықтың зиялылары бір-біріннің елдеріндегі жаңалықтар халықтың социаллық жағдайлары менен пікір алысып, көп сәубетлеседі. Шайыр өзінің басқа елдерде сапарда жүргендегі мақсеті хақында хәм өзінің көрген-білгенлері менен бөліседі. Оны сол жерде бірге жұмыс ісleуіне мирәт етеді, бірақ шайырдың рус тілінен грамматикалық сауатының болмағаны хәм басқа да оқығу ғуәалықтары жоқлығы үшін болса керек, бул жерде қалыудың зәрүрлігі болмайды. Себебі, бір жағынан, ел сағынышы, екінші жағынан, ұл-қызының сағынышы турады. Ыбырай Алтынсарин мектептегі сабақ пенен тәрбия жұмысын сол гездегі рус мектептері үлгісінде оқытады екен. Хажынияз шайыр рус тілінен жазыу-сызыуды билмегені менен азы-кем болса да русың сөйлеу тілін түсінетуғын болған болыуы керек.

Бул мағлыұматларға қарағанда шайыр сапарда жүргенінде руслардың Орта Азияны жаулап алыудың дәслепкі кәдемлері басланып атырғанынан хабары болған да болыуы керек. Себебі, Арал теңізі хәм қарақалпақтардың айырым аймақтарына экспедициялар шөлкемлестірілген. «Оренбург әскерий губернаторы В.А. Петровский экспедицияның бул жойбарын 1734 – 1857)-жыллары қызғын қуұатлаған еді. Романов отрядлары «дәрья арқалы (Сырдарья) жоқарыға, Қараөзек пенен Жаңадәрьяның қосылған жеріне шекем жетті» хәм 1840 – 41-жыллары экспедиция «шөлістанға, Арал теңізине апаратуғын жолда топографиялық изертлеулер жүргізіу үшін» кеткен еді. ХІХ әсирдің 60-жылларында Россия патшалығы Орта Азияның көп жерлерін, соның ишінде Бухара хәм Қоқан ханлықтарының жерлерін басып алған еді¹. Соның үшін, шайыр бул ўақыялардан хабардар болыуы

¹Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 2003. 38 – 40-б.

керек, себеби, «ендиги келешегимиз руслар менен байланыссыз болса керек», – деп бийкарга айтпаган екен. Шайыр сапардан келгеннен кейин көп узамай 1873-жылы пүткіл Орта Азияны патша Россиясының колониялық басып алыушылығын да өз көзи менен көреді, өмиринің соңғы бес жылы усы патша Россиясының саясаты менен байланыссыз болады.

Хажынияз бабамыз сапардан қайтып келгеннен кейин, өзинің алған тәсірлері менен бөлісіп, соның ішінде, ең әхмийетлісі – деп, рус тилинің абзаллықтарын, русларда илим-билимнің жақсы рауажланғанын хәм ол тил келешекте Орта Азия халықтары үшін да зәрүр екенлігін айтып, әуладларына ўәсият етеді екен, «Келешекте бизлерде де рус мектеплері ашылыў мүмкін, егер ашылса балаларыңызды рус мектебіне берің, ендіги келешегимиз, сол руслар менен байланыссыз болады», – деп ўәсият етип айтып кеткен. Бабамыз дурыс айтып кеткен екен, келешегимиз сол руслар менен байланыссыз болды. Бабамыздың усы ўәсиятын орынлаў үшін әкелеримиз бәримизди рус тили хәм әдебияты кәнигелігіне оқытты, – деп еслейди Сырғагүл апа.

Енди бул ўақыяларды өткендеги тарийх пенен салыстырып үйрениўимиз керек болады. Себеби, бул ўақыя қаншалық дурыслыққа келетуғынлығын билиўимизге жәрдем береди. Соның үшін, Ыбырай Алтынсариннің өмирине қысқаша тоқтап өтпекшимиз.

Қазақ халқының ағартыўшылық тарийхында және өз милетинің, мектебинің қәлиплесиўинде терең из қалдырған тулға. Ол 1841-жылы Қостанай областының Қостанай ауылында дүньяға келеди. Үш-төрт жасында әкеси Алтынсары қайтыс болады, атасы Балқожа Жаңбыршаның қолында тәрбияланады. Мектепке 1850-жылы барады хәм Ыбырай сабақты жүдә қуш пенен оқыйды, 1859-жылы «айрықша» бау менен пүткерип шығып, усы жылы өз ауылында дилмашылық хызмет пенен шуғылланады. Қалада оқып, қазақ даласын

болып атырған жаңалықтардан хабарсыз Ыбырай олар менен жақыннан танысып, еки жылдай болып, қазақ халқының турмысы менен тиришилигин тереңірек түсинип, буннан өзи жуўмақ шығарады.

1859-жылы Ыбырай Алтынсарин атасының жақсы танысы, Орынбордағы Шегаралық комиссиясының баслығы, шығыстанушы белгили алым, профессор В.В. Григорьев пенен жақыннан танысады. Ол Ыбырайға ғамхорлық пенен қарап, оған өзиниң бай китапханасынан еркин пайдаланыўына жағдай туўдырып береді. Ыбырай Григорьевтың китапханасынан рус жазыўшыларының шығармаларын, рус және дүнья жүзи ағартыўшы педагоглардың мийнетлери менен, уллы адамлардың өмири туўралы китаптарды алып, бас көтермей оқыйды.

Ыбырай өзиниң алдына дилмаш болыўда емес, туўған халқына пайдалырақ, басқаша бир хызмет етиўди мақсет етип қояды. 1864-жылы Торғай мектеби апылады. Ыбырай өзи соранып, усы мектепке муғаллим болып келеді. Ыбырай мектептеги сабақ пенен тәрбия жумысын сол гездеги рус мектеплери үлгисинде оқытады. Сабақты қазақ тилинде жүргизе отырып, ол балаларға рус тилин үйретиўге, пән негизинде билім бериўге тырысады. Соның менен бирге, Ыбырай ел ишиндеги әдилсизлик, теңсизликти де көре билди. Хәкимлердин зорлық-зомбалаң қылықлырын сынға алды. 1864-жылы Ильминскийге жазған хатында «Олардың ишинде мениң өз туўысқанларым да бар. Олардың сырын жақсы билемен, көбин улыўма жаман көремен, қазақ арасындағы хызмет адамларын да көңлим дым сүймейди. Олар гедей қазақларды қарсылық көрсете алмай, қасқырдың аўзында жем болатугын қорғаўсыз мөминлерди адамгершиликтиң шегарасынан шығып, арсызлық пенен тонайды. Оларды көрсем қатты аяйман. Усы елдин күшли ғамхорларының бири, өзлериниң ислеп жүрген ислерин мениң жактырмайтуғынымды билип қалды. Сонлықтан, ол

мени бул жерден қуып жиберіудің илажын ісеп жүр, - деп айтылады. Ыбырайдың ағартыушылық, демократиялық көзқараслары ұсылайынша кәлиплесіп рауажланды. Мәмлекеттік әділсізлік пенен адам бойындағы унамсыз ис-хәрекетлерге қарсы гүресіу үшін, ол ел ішінде білім, өнер тартыу ісін кеңейте беріуі керек деп түсінеді¹. Сол себептен күш-жигерін мектеп ашып, бала оқытыуды күшейтіуге хам оны еле де жақсылауға хәрекет етеді.

Биз Ыбырай Алтынсариннің өмірінен қысқаша үзінді беріп, сол дәуірдегі қазақ халқының социаллық жағдайы, үстем класс ұәкиллерінің әпиұайы халықты езіуі, алым-білімнің жүдә төмен екенлігі хакхында мағлаұматларды көріп отырмыз. Көріп турғанымыздай, сол дәуірде екі елдің де тиришилигі, күн көрісі, үстем класс ұәкиллерінің әпиұайы халықты аямай езіушілігі болып, олардың көзқарасы, Ыбырай Алтынсаринге де жақсы болмаған, өзі айтқанындай, хәтте, өз туұысқанлары да бул ісін қарсы болды. басқа діний адамдар қолынан келсе оны жоқ етіуді ойлады.

Хажынияз бабамыздың қазақ далаларын аралап сапар шеккен уақты 1863 – 64-жылдар болса, Ыбырай Алтынсарин 1857-жылы оқыуды пәткереди, 1859-жылы өз ауылында дәмашлық етеді. Усы 1859-жылы белгилі профессор В.В. Грегоровычтың үйінде, китапханасында шугылланады. 1860-жылы Жайықтың шығысындағы қазақ мектебінде мұғалім болады. 1864-жылы Торғай мектебіне өз тилегі менен мұғалім болып барады.

Айырым мағлыұматларда шайыр қазақ далаларын сапарға кейінгі үшінші рет барғанында бес жылға шамалы уақыт болды деп берілсе, айырымларында үш жыл болды деп көрсетеді. Соған қарағанда Ыбырай Алтынсарин менен Хажынияздың ушырасып, танысып қалыу мүмкіншілігі басым болып келеді. Себебі, үш жыл, бес жыл бул кезең

¹ Интернет материаллары.

жыттың барлығын көрсетеді, бұл жыллар аралығында көп жерлерді аралып көріудің мүмкіншілігі барлығына гүман жоқ. Соның ушын, Ыбырай менен Хажынияздың ушырасыуы мүмкінлігі хаққындағы сол тарийхый жыллардың дурыс келіулері қандай да бир хақыйқаттықлардың барлығынан дерек береді.

Хажынияз бабамыз бұл ўақыяларды өзіннің әўладларына айтып беріп кеткен. Соның ушын, бұл жаңалықлар менен халқымызды таныстырыўды мақул көрдик. Себеби, шайыр өз шығармаларында көп еллерді аралап көргенлігі хәм сол халықлардың да турмысы менен терең танысып, өзіннің көркем шығармаларында сәўлелендірген. Бұл мағлыўматлар келешекте еле де изертлеўлерге түрткі болатугын дереклер деп есаплаймыз.

Кейінгі жыллары илимде Хажынияз шайырдың басқа еллерге сапары хаққында айырым пикирлер айтылып келмекте. Мысалы, профессор Ә. Пахратдиновтың мийнетінде: «Әсен Алымов Әжинияздың Қазан университетинің профессорлығына усынылғаны хәм де халық арасында бурынғы адамлардың айтып жаздырғаны хаққында мағлыўматты келтиреді. «Қазан университети Әжиниязды араб, парсы хәм түрктеллеринен сабақ беріўге шақырады», – деп, және даўам етип, «Әсен Алымов экспедиция дәўиринде халықтан жазып алған мағлыўматларында Әжинияз Қазан университетине атаклы химик Д. Менделеевтиң усынысы менен профессор етип қабыл етилген»,¹ деген мағлыўматларды жазып алған деп көрсетеді.

Бұл мағлыўматлар каншелли дурыс, мәселен, мағлыўматларды жазып алған, Ә. Алымов филология илимлериниң кандидаты, өзи илимпаз болса усындай мағлыўмат қолында болса, неге усы ўақытқа шекем өзи бұл хаққында мақала

¹Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлік дүньясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014. 39 – 40-б.

жазбаған? деген сорау туғылады. Хакыйкиттан да, егер Ә. Алымовтың қолында бундай мағлыұмат болғанында ол профессор Ә. Пахратдиновқа апарып берип жүрмеген болар еди. Себеби, ол өзи илимди түсинетуғын адам, егер бундай мағлыұмат қолында болғанында қашпан мақала жазып буз жаңалықлар менен халықты өзи таныстырған болар еди. Егер илимди түсинбейтуғын адамның қолында бундай материаллар болып, маған әкелип берди, аўылының адамларынан жазып алыпты десе исенимли болар еди.

Профессор Ә. Пахратдиновтың усындай мазмундағы және бир мақаласы бар. Мысалы, «Елде Әжинияздың Астрахан архивинде ислегенлиги, мине, жақында «Әмиўдәрә» журналының 1993-жылы 3-санында Өсербай Әлеўов тәрәпинен берилген Қазан семинариясының орынбасары Итьминский түркий тили бойынша материаллар жыйнап жүргенде Әжинияздың ушырасқанлығы, «Русский вестник» журналының хабаршысы Сулайман менен болғанлығы, рус география жәмийетининг баслығының орынбасары Владимир Николаевич Плотников пенен Қазан университетининг ректоры Н.И. Лобачевский де болғанлығы туўралы бақалы материаллар барлығын жазады»¹ – деп келтиреди өз мақаласында. Соның ушын, шайыр хакқындағы бул берилген еки илимий мийнети де еле анық тастыйықланбағанлығы менен адамда гүман туўдырады. Бул мәселелерди еле де илимде тереңирек үйрениў керек шығар деп ойлайман. Биз устаздың мийнетлеринен кемик излесп атырганымыз жоқ, тек хакыйқатлыққа жақын тәрәпин излесп атырмыз.

Шайырдың 200 жыллығына байланысly К. Каримов редакторлығында хәм А. Альниязовтың 2024-жылы басып-таayarлауында «Әжинияз» деген китабы шықты. Онда мы-

¹ Пахратдинов Ә. Әжинияз шайыр дәрәжелерин хазирги дәўирдеги үйрениў хәм изертлеў мәселелери «Хабаршы» журналы, Ноьмр 1994 3-сан. 139-6.

нандай мағлыұмат келтириледі: «Шайырдың өмирі хәм дөретиўшилигине тийисли дереклерди излеў нийети менен «Интернет» материалларын көзден кеширіў даўамында бир қызықлы фактти ушыраттық: «Россиялы илимпазлар – Урал мәмлекетлик ветеринариялық медицина академиясы тарийх хәм философия кафедрасының доценти, үлкетаныўшы Рауф Назипович Гизатуллин өз интервьюинде, сондай-ақ, филология илимлериниң докторы, Башқурт мәмлекетлик университетиниң профессоры Гиният Кунафин 2008-жылы Уфа қаласында өткерилген «Зайнулла Расулев – атаклы башқурт ойшыл-философы, мусылман дүньясының көрнекли теологы хәм педагог-ағартыўшысы» атамасындағы халық аралық конференцияда ислеген баянатында Әжинияз бабамыз хәтирғи Россияның Челябинск областы Троицк қаласындағы, академик Бартольд «өз халқының руўхый короли» деп баха берген, «Уралдағы Мекке» деп данқ таратқан «Расулия» медресесиниң тийкарын салған, нақшбандия тәлийматының даўамшысы Зайнулла ийшанның (Зайнулла бин Хәбибулла бин Расул) шәкиртлериниң бири болған деп көрсетеди. (Бул мағлыұматлар Интернетте www.bashinform.ru; www.islamiyatua.com/ сайтларында жайластырылған)».¹ Бул Интернет материаллары менен таныспақшы болып, берилген сайтты Интернетке жайластырсақ, ашпады. Деген менен, еле де из-жес бериўимиз керек. Усы Интернет материалында көрсетіўинше: «Башқурт миллетинен болған Зайнулла ийшан (шайх Зайнулла) 1833-жылы Орынбор губерниясының Шарип аўылында туўылған. Ол жаслайынан баслап Мойнақ аўылында хаслы бухаралы Мухаммед Бухарийден кейин Якуб Ахмад әл-Ахундийден тәлим алған. Ол бухаралы уламалар менен жақын қатнасықта болған. 1859-жылдан баслап «Ақхожа» аўылында имам-кәтиб болады хәм сол жерде

¹ Әжинияз шығармалары. Арнаўлы редактор Каримов К., Алынғазов А. – Ташкент «Adabiyot» 2024. 186-б.

медресе шолкемлестиреди. Кейин ала медресе Троицк қаласына көшириледі. Бухаранинше тәлім алып, терең диний мағлыұматқа ийе болған хәм ахун дәрежесине жетискен Әжинияз бабамыз бундай уллы тулғаны биле тура, оның менен ушыраспауы мүмкин емес деп ойлаймыз»¹, – деп көрсетеді.

А. Альниязов усы дереклердің авторына еки рет хат жоллаган, бирақ бабамыз Хажынияз бойынша толық мағлыұмат ала алмайды. Енди бул да керекли мағлыұмат, себебн, сол Қазан хәм басқа да қалалардың XIX әсирге тийисли тарийхый материалларды үйрениў кереклигин илимпазлар қәуимине уқтырып, есине салып турады. Бул көрсетилген мағлыұматларда бабамыздың сапар еткен 1863 – 64-жыллары Зайнулла ийшанның Орынбор қаласында 1859-жыллары жасағанлығы жағынан қарасақ сәйкес келеди. Енди еки уламаның ушырасқаны ямаса ушыраспағыны белгисиз, бирақ шайыр дәретиўшилигин еле де изертлеўге түртки болады. Соның ушын, бул мағлыұматлар еле де үйрениўди талап етеди деп ойлаймыз.

Жуўмақлап айтқанда, Хажынияз Қосыбай улы турмыстың хәр түрли машқалаларын, қарама-қарсылықларын басынан өткерди. Бул аўыр турмыс шайырдың жеке басының машқаласы емес, пүткил қарақалпақ халқының машқаласы болды. Бул машқалалардың шешимин үйрениў мақсетинде басқа еллерге сапар етип, олардың турмыс тәризин, тиришилигин, менен жақыннан танысын, басқа еллердің де жәмийетлик басқарыў системасының бизиң елден ҳеш қандай өзгешелиги жоқ екенлигин оз көзи менен көрди. Бул феодаллық жәмийетте инсан қәдир-қымбатының жүдә төмен баҳаланыўы шайырдың кеўил-күйине дәрт салды. Соның ушын, шайыр өз шығармаларында инсанды улыглаў, инсанның қәдир-қымба-

¹ Әжинияз шығармалары. Арнаўлы редактор. Каримов К., Альниязов А. – Ташкент: «Adabiyot» 2024. 187-б.

тың биринши орынға қойды. Бул дүньяда адамзаттан уллы нәрсениң жоқ екенлигин өзиниң көркем шығармалары арқалы дәлиллеп көрсете алды.

Мениң ишилери́ме зыяны тиймесин...

Филология илимлериниң докторы Қырықбай Байниязов Хажынияз бабамыз ҳаққында көп мағлыұматларды билген. Себеби, биз жоқарыда айтқан бабамыздан қалған дигирман, куман ҳаққында да мағлыұматларды хәм Оразалы Қосекеевтиң репрессияға ушырап қамалып хәм ақланып аўылға аман оралғанынан да хабары болған. Қырықбай аға Мойнақ, Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай, Нокис қаласындағы бабамызға жақын хәм ағайиншилиги бар адамлардың дерлик көпшилигин таныған, олар менен сәўбетлескен, мағлыұматлар алған. Соның ушын, сонша мағлыұматларды жыйнап алған болса, неге ашық-айдын жазбаған? деген сораўлар болары сөзсиз.

Буның да өзиниң себеплери болғаны анық. Буган себеп, бириншиден, Қосекеев Оразалының репрессияға ушыраўы болса, екиншиден, сол ўақыттағы коммунистлик сиясатының басым болыўы болған болса хәм илимпаздың өзи де бул сиясаттан айбынған болыўы керек, үшіншиден, Хажынияз бабамыздың әўладларының сиясаттан қорқып айырым мағлыұматларды ашық-айдын айтпаған да болыўы мүмкин, төртиншиден, бабамыздың әўладлары илимпазларға ашық, толық жазыўға руқсат бермеген болыўы керек. Усығын байланыслы илимпаз Қ. Байниязовтың Сыргагүл апаға айтып берген әңгимесин мысал етип айтып бермекшимен:

– Қырықбай аға менен Қәлли аға Айымбетовлар Хажынияз бабамыз ҳаққында мағлыұмат жыйнаў ушын Қоңыратқа Қосекеев Оразалы атамның үйине келеди, атам оларға жол көрсетип үшеўи Мойнақтың Шеге деген жерине барады. Ол жерде Оразалы Қосекеевтың аталас ағасы Қаражанов Орын-

байдың үйіне келеді. Орынбай аға буларды жақсы күтіп алады хәм оларға бир қойды сойып қонақ асы береді.

Сол ўақытлары барлығы жәм болып бабамыздың өмірі хәм басып өткен жолы ҳаққында сөйлесип отырғанда Оразалы Қосекеев Қалли ағаның қулағына бир нәрселерди сыбырлап айтып отырды хәм арасында ағасы Орынбайдың да қулағына бир нәрселерди сыбырлап отырды дейди. Кейин Қалли ағадан:

– Оразалы аға не айтып атыр? – деп сорадым. Қалли аға:

– Биз айтқан мағлыұматларды ашық-айдын жазып айта беріўге болмайды. Бүгинги сиясатты билесиз өзлеріңиз. Мениң басымнан өткен ўақыядан да хабарыңыз бар. Ҳәзир мениң еки иним партия ағзасы, сол сиясатқа хызмет етип жүр, соларға зыяны тиймесин, – деп өтиниш еткен екен.

Сол ўақытлары иниси Жийемуратов Жумамурат Мойнак районы партия комитетиниң биринши секретары болып жұмыс ислейди екен. Және бир иниси Жумамуратов Оралбай сол ўақытлары коммунистлик партия ағзасы болған. Сонын ушын, мениң инилериме зыяны тиймесин деген екен. Оралбай аға Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде математика факультети деканы хәм өмириниң соңғы дәўирлеринде РИУУ да математика кафедрасының баслығы болып ислеген. Бул ағамызды усы тараўдағы көпшилиқ алымлар танийды.

Қаражанов Орынбай аға бизге бул ўақыяны айтып берип атырған Сырғагүл апаның әкеси болады. Сонын ушын да Сырғагүл апа да өзиниң ата-анасынан еситкенлерин, әжелеринен еситкени ушын айырым ўақыяларды жақсы билгенин буны биз дурыс қабыллап, ҳақыйқат екенин сезиниўимиз керек. Бул ҳаққында еле қарама-қарсы пикирлер де болуў мүмкин. Сырғагүл апа бүгин арамызда бар, ҳақыйқат бул ўақыялардың гүўасы.

Бул тарийхый ўақыяларды Қырықбай аға хәм басқа да илимпазлардың ашық-айдын жаза алмағаны ҳаққындағы себеплерин, биз жоқарыда айтқан ўақыялардан анық түс-

§7. ХАЖЫНИАЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ УРПАҚЛАРЫНЫҢ ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕЖИРЕСІНИҢ ДҮЗИЛУЙ

(Жаңа илимий изертлеулер)

Хажынияздың әкесі Қосыбай, анасы Нәзірә. Хажынияз бенен Хәмиреден Хұрзада атлы бір қыз, Нәгметулла, Хәббайулла, Нийетулла деген үш ұл туылады. 2024-жылы илимий сапар менен Хажынияз бабамыздың 200 жылдық юбилейіне себеп шайырдың туған-туысқанларын, оннан қалған ұрм-пұтағын ізлеп Мойнақ, Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай хәм Нөкисқалаларында болып, олар менен ушырасып, гүрринлесип, көп мағлыұматлар алдық хәм бабамыздың ұрпақларының хронологиялық шежиресін дүзип, жазып алыуға миясар болдық. Хәмме әуладларының фотосүүретлерін хәм видеоға түсіріп алдық.

Хажынияздың туған-туысқанлары хәм ұрпақларын арнаулы изертлеген илимпаз, филология илимлеринин докторы Қ. Байниязов өзинин «Қосықтың күши» (1977) деген мийнетинде былай көрсетеди: «Биз илимий сапарымыз дәуиринде шайырдың ақлығы Убайда апа, Нийетулла, шаулықлары Сабырбай Тәжибаев, Карл Максудов, Қуұандық Дастаев хәм басқалар менен бир неше мәртебе ушырастық. Олардың шайыр бабасы Әжинияз ҳаққында еске түсіриулерин хәм сүүретлерин баспасөзде дағазаладық хәм Нөкис телевидениесинде көрсеттик»,¹ – деп жазады.

Биз Қ. Байниязовтың Хажынияздың ұрпақлары ҳаққында жазған макалалары менен танысып оқып шықтық хәм сол

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы. 1977. 39-б.

газетала дағазаланған мағлыұматлар менен таныстырып мысаллар келтиремиз. Мысалы, «Жас Ленинши» (хазирги «Қарақалпақстан жаслары») газетасының 1969-жыл 15-август санында жарыланған мақаласында: Биз соңғы жыллар ишинде – Әжинияз Қосымбай улының тууылып өскен мэканы – Бозатау, Жансызлан баслап Хийуа шаҳарине шекемги аралықты жүрип өттик. Шайырдың ақлык-шаулықлары, урыулас ағайинлери, олар менен тамыр, жекжат болып қатнасып отырған адамлар менен гүрриңлестик, онда Қараматдин Әмет улы Әжинияздың бабасы Балтабек бизиң бабамыз Қудияр менен қуда болған Әжинияз Елмурат ахун менен тууысқан қыздан тууылған дайылы-жиийенлик қатнасымыз усы ўақытқа шекем сақланын киятыр. Әжинияз шайыр өзиниң баласы Нийетуллаға Елмурат ахунның ақлығы Нәжимниң қызы Бийбайшаны алған. Онан тууылғанлар Тәжибай ҳәм Убайда. Тәжибай урыс жылларында қайтыс болған. Убайда тири, хазир Қоңырат қаласына жақын жерде Балықшы ауылында жасайды. Әжинияздың үлкен баласы Нағметулладан Сейдулла, Қалийла деген еки ул ҳәм Әзиза деген бир қызы болған. Бирақ, олардың хәммеси де бийперзент кеткен. Ал, Хәбийбулла деген баласынан Бектурсын деген бир ул, бир қыз, аты анықланбаған. Бектурсын ертерек дүньядан қайтқан. Хәбийбулланың қызы Ташаўыз жақларға турмысқа шыққан ҳәм көп жыллардан берли бий-хабар кеткен.¹ Әжинияздың кишкене баласы Нийетулладан бир ул, бир қыз болған, улының аты Тәжибай, Тәжибайдан Шайда, Үмитхан, Сабырбай деген балалар тууылады² – деп көрсетеди. Қ. Байниязовтың бул көрсеткенлери дурыс, Нағметулланың балалары Сейдулла, Қалийла ҳәм Әзиза деген уллары ҳәм қызы болған, хәммеси бийперзент кеткен дейди

¹ Байниязов Қ. Қосықтың күши. – Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1977. 30 – 40-б.

² «Жас Ленинши», № 65 (40-45) 1969-жыл, 15-август.

Хәбийбулланьң қызы Таһауыз жақларға турмысқа шыққан хәм көп жыллардан берли бийхабар кеткен деп көрсетеді.

Биз 2024-жылы 12-сентябрь күни илимий сапар менен Шоманай районы «Сарманбайкөл» аўыл пуқаралар жыйынына бардық. Хажынияздың иниси Мәмбетнияздың шаўлақ баласы Ещанов Зийнатдин аға менен сәўбетлескенимизде Қ. Байниязовтың пикирлерин қоллап-қуўатлады, бирақ бул мағлыўматлар еле де толық емеслигин билдирди. Хәбийбулланьң қызының атын Зубайхан деп шежиреге киргизди. Бирақ булар да бул қыз ҳаққында хеш мағлыўматқа ийе емес.

Қ. Байниязовтың хәзирги («Вести Каракалпакстана») «Советская Каракалпакия» газетасының 1975-жыл 16-августтағы санында «Потомки Ажинияза» деген мақаласын жарыланған. Бул мақалада былай деп жазады: «По заданию юбилейного комитета я с родственниками Ажинияза, с 75 летним Турдымуратом Ембергеновым, Турсынбаем Мадеминовым и Куандыком Достановым, правнуками великого шайра, – деп даўам еттирип, «некоторые внуки и правнуки Ажинияза Максудов Карл Махсудуллаевич в настоящее время работает старшим редактором издательства «Каракалпакстан». Его отец – Махсудулла Якупов, известный журналист. Он был правнуком Ажинияза, внуком его дочери Хурзады Ажинияз қызы. Внук Ажинияза Тажибай Нетуллаев был ветераном колхозного движения в Каракалпакской АССР и возглавлял колхоза «Аузбирлик» и имене Ворошилова Куинградского района»¹ – деп көрсетеді.

Биз буны бийкарламаймыз, бул изертлеўлерге хәзир арым әсирден асқан. Жоқарыда көрсетилген мақалалар менен тағысып шықтық хәм «Қосықтың күши» мийнетинде де шайырдың әуладлары ҳаққындағы мағлыўматлар толық емес, хронологиялық шежире кестеси исленбеген. Соның ушын, бул ислер бүгиннен қалып кетсе, ертеңине кеш болары анық.

¹ «Советская Каракалпакия», 1975 год, 16-август, № 164 (11403).

ирги биз сөйлеснү өткерген жасы үлкен Ещанов Зийнатдин 78 жаста, булар өтип кетсе оның изиндеги әулад өткен ийхты билмейди.

Бул мағлыұматларда ақлықлары хәм шаўлықлары ҳаққында айтады, бирак булар да толық емес, системаластырылма. Қуўлықлары ҳаққындағы мағлыұматлар жоқ. Себеби, бул қалалардың жазылғанына да ярым әсирден өтти, шайырдың адлары өнип-өсти. Соның ушын, Қ. Байниязов булардың иин бир жерге жәмлей алмаған хәм Хажынияздан өнип-ен әуладларының избе-излиги толық емес. Илимпазды ииниүге болады, ол ўақытлары техника раўажланбаған, мағ-г лентасына жазып алған. Суўретши жоқ, оны да жаллаў ек болған хәм жол көлик пенен барған. Соның ушын, усы ңге шекем хронологиялық шежиреси исленбей созылып ғен. Бул ислер бүгиннен қалып кетсе, бул истиң изи өшери сиз.

Белгили илимпаз Қ. Байниязов Хажынияз бенен туўысқан мбетнияз, Шанияз деген ски инисинен өнип-өскенлерди Хажынияздың әуладлары деп айтады. Негизинде ондай ымаўы керек, булар Хажынияз бенен туўысқан деп айтсақ ысырақ болады. Мысалы, Хажынияздың өзиниң перзент-ри Нагметулла, Нийетулла, Хәбийбулла, Хұрзада үш ул, р қыз туўылады. Усы үш ул, бир қыздан өнип-өскен-рди Хажынияздың урпақлары деп айтыўымыз керек. Биз ғиремизде усы үш улдан хәм бир қыздан өнип-өскен-рди шайырдың әуладлары деп киргиздик. Деген менен, Байниязовтың Хажынияз бабамыз ҳаққындағы илимий ыйнетлери оғада әҳмийетли болып табылады.

Екинши шежире кестемизге Хажынияздың туўысқан ини-ри Мәмбетнияз, Шанияздан өнип-өскенлерди киргиздик, беби, булар да керек, шайырдың өмир жолы, оның урпақлары аққындағы мағлыұматларды жазып алыўда бизге үлкен жәр-

деми тийди. Түби бир туўысқан болғаны ушын олар да бул шежиренин жазылыўына жан кўйдирип хәрекет етти.

Жоқарыда айтқанымдай, 2024-жылы 12-сентябрь күни илимий сапар менен Хажынияз бабамыздың әўладларын излеп Шоманай, Қанлыкөл, Қоңырат районларында болдық. Шоманай районы «Сарманбайкөл» аўыл пуқаралар жыйыны, бұрынғы «А. Муўсаев» совхозы, Ашамайлы көшеси 1-жайында жасаўшы Ещанов Зийнатдин Орақбай улы, Әжинияз бенен туўысқан Мәмбетнияздың шаўлық баласы 1948-жылы туўылған, ҳәзир 78 жасында. Хажынияз бабамыздың ҳәзирги туўысқанларының ишиндеги жасы үлкени екен.

Биз Зийнатдин аға менен өткен ата-бабалары ҳаққында көп сөйлестик.

— Хажынияз бабамыздан оның менен туўысқан болған бабаларынан өрбиген әўладларының хронологиялық шежиресин ислеийик, аға, — деп өтиниш еттим. Зийнатдин аға менен келисип бир күнди белгиледик ҳәм барлық районлардағы ағайинлерине баратуғын болдық, оларға хабар бериўин ҳәм үйлеринде болсын деп өтиниш еттим. Төрт күннен кейин келетуғын болдым. Ўәде бойынша 4 күннен кейин Нөкистен таңғы саат 6 да шықтық, биз жумысымызды, дәсле Шоманайдағы туўысқанларынан басладық, Қанлыкөл ҳәм Қоңырат районларындағы ҳәмме туўысқанларын фото ҳәм видеоға алып бир күнде жети жерге кирип шығып жумысымызды жуўмақлап қайттық. Усы күни Зийнатдин ағаның иниси Сражатдин аға Хажынияз бабамыздың әўладларының хронологиялық шежиресин де сызып, жазып болған екен, биз өз миннетдаршылығымызды билдирип Нөкиске алып қайттық. Нөкиске келип шежирени қайта тәртиплестирип ислеи шықтым. Сол пәтте Нөкистегі ағайинлеринин үйлерине де кирип шықтым ҳәм керекли мағлыўматларды ҳәм фотосүўретлерин алдым. Төмендеги шежире кестеси сол тийкарда жазылды.

Ҳажинияз Қосыбай улы урпақларының хронологиялық шежиреси

1. Әжинияз, Әжинияздан Нағметулла, Нийетулла, Ҳабийбулла, Ҳұрзада үш ул, бир қыз тууылады.

2. Әжинияздың үлкен баласы Нағметулла, Нағметулладан Сейдулла, Қалийла, Әзиза тууылады. Булар бийперзент болады. Әзиза Түркменстанның Ташауыз деген жерине турмысқа шығады, оннан хабар болмайды.

3. Әжинияздың екінші баласы Нийетулла. Нийетулладан Тәжибай, Убайда бир ул, бир қыз тууылады.

Тәжибай ақлық бала, Тәжибайдан Шайда, Ұмитхан, Сабырбай булар – шаулықлар.

1. Тәжибайдың үлкен қызы Шайда, шаулық қызы болады. Шайдадан, Рысбийке, Жақсыбийке, Мурат еки қыз, бир бала тууылады, булар – қуулықлар

а) Шайданың бирінші қызы – Рысбийке қуулық қыз. Рысбийкеден Бахтыбай, Төрежан, Қууатбай, Муратбай, Сәтбай, Онғарбай, Зоя, Азат, Зиядалар тууылады, булар – баулық баллар.

б) Шайданың екінші қызы – Жақсыбийке қуулық қыз. Жақсыбийкеден Жеңис, Нөкисбай, Батырбай, Ықласбай, Азамат, Жумабийке, Базарханлар тууылады, булар – баулықлар.

в) Шайданың еки қыздан кейінгі баласы – Мурат қуулық бала. Мураттан Расул, Райханлар тууылады, булар – баулықлар.

2. Шайданың бирінші қызы Рысбийке, қуулық қыз. Рысбийкеден, Бахтыбай, Төрежан, Қууатбай, Муратбай, Сәтбай, Онғар, Зоя, Азат, Зияда – баулық балалар.

а) Рысбийкенің бирінші баласы Бахтыбай, Бахтыбайдан Бийбизада, Амангелди, Жәдигер – тоқлық балалар.

б) Рысбийкенің екінші баласы Төрежан. Төрежаннан Марат, Шарапат, Перизат, тоқлық балалар.

в) Рысбийкениң үшінши баласы Куўатбай. Куўатбайдан Орынбасар, Байнияз, Оразбек, тоқлық балалар.

г) Рысбийкениң төртинши баласы Муратбай. Муратбайдан Райхан, Расул, тоқлық балалар.

д) Рысбийкениң бесинши баласы Сәтбай. Сәтбайдан Хұрлиман, Ақсүнгүл, Шахноза тоқлық балалар.

е) Рысбийкениң алтыншы баласы Онғарбай. Онғарбайдан Камила, Рүстем, Айнура, тоқлық балалар.

ж) Рысбийкениң жетинши перзенти Зоя. Зоядан Атабек, Шахзада, Жасмина, Сабрина, тоқлық балалар.

з) Рысбийкениң сегизинши баласы Азат. Азатта бала жоқ.

и) Рысбийкениң тоғызыншысы қыз перзент Зияда. Зиядадан Ислам, Айтнияз, Әзиза, тоқлық балалар.

3. Шайданың екінши кызы Жақсыбийке, қуўлық қы. Жақсыбийкеден Жеңисбай, Нәкисбай, Батырбай, Ықласбай, Азамат, Жумабийке, Базархан, баўлық балалар.

а) Жақсыбийкениң биринши баласы Жеңисбай. Жеңисбайдан Мийирхан, Шахсәнем, Алпамыс, Жасмина, тоқлық балалар.

б) Жақсыбийкениң екінши баласы Нәкисбай. Нәкисбайдан Лала, Өсербай, Бегис, Клара, тоқлық балалар.

в) Жақсыбийкениң үшінши баласы Батырбай. Батырбайдан Гүлайым, Хұрзада, Тумарис, тоқлық балалар.

г) Жақсыбийкениң төртинши баласы Ықласбай. Ықласбайдан, Жуманазар, Бахадыр, тоқлық балалар.

д) Жақсыбийкениң бесинши баласы Азамат. Азаматтан Гүлдана баўлық туўылған.

е) Жақсыбийкениң алтыншы қыз перзенти Жумабийке. Жумабийкеден Үмида, Мәдина, тоқлық балалар.

ж) Жақсыбийкениң жетинши қыз перзенти Базархан. Базарханнан Бийбиназ, Рахимбай, Артур, тоқлық балалар.

3. Шайданың үшінши баласы Муратбай. Муратбайдан Расул, Райхан, баўлық балалар.

II. Тәжибайдың екінші қызы Үмитхан, шаулық қыз. Үмитханнан Оралбай, Зийна, Анар, Улбосын, Зияда, Сағындық туғылады, қулықтар.

а) Үмитханның бірінші баласы Оралбай. Оралбайдан Ислам, Гүлзабира, Юсуп, баулық балалар.

б) Үмитханның екінші қыз перзенти Зина. Зинадан Жазира, баулық балалар.

в) Үмитханның үшінші қыз перзенти Анар. Анардан Азат, Наргиза, Қаллыхан, баулық балалар.

г) Анардың бірінші баласы Азат. Азаттан Алфия, Дәнияр, тоқлық балалар.

д) Анардың екінші қызы Наргиза. Наргизадан Дәулетияр, Иқтияр, тоқлық балалар.

е) Анардың үшінші қызы Қаллыхан. Қаллыханнан Алихан, тоқлық балалар.

ж) Үмитханның төртінші қыз перзенти Улбосын. Улбосынан бала жоқ.

з) Үмитханның бесінші қыз перзенти Зияда. Зиядадан Жайна, Асылбек, баулық балалар.

и) Үмитханның алтыншы баласы Сағындық. Сағындықтан Дәулетмурат, Миржалал, баулық балалар.

III. Тәжибайдың үшінші баласы Сабырбай, шаулық бала. Сабырбайдан Теңелбай, Оразхан, Жумабийке, Қоңыратбай, Кеулимжай, Гүлбәхәр, Көмекбай, Хожабай, Наргиза, Насиба, қулық балалар.

а) Сабырбайдың бірінші баласы Теңелбай. Теңелбайдан Урымхан, Шұхрат, баулық балалар.

б) Сабырбайдың екінші қыз перзенти Оразхан. Оразханнан Венера, Азиза, Турсынбай, баулық балалар.

в) Сабырбайдың үшінші қыз перзент Жумабийке. Жумабийкеден Амангүл, Ерполат, баулық балалар.

г) Сабырбайдың төртінші баласы Қоңыратбай. Қоңыратбайдан, Батырбай, Баймурза, баулық балалар.

д) Сабырбайдың бесінші баласы Кеулимжай. Кеулимжайдан Камила, баулық қыз.

е) Сабырбайдың алтыншысы қыз перзент Гүлбәхәр. Гүлбәхәрден Ибрахым, Арзайым, Ықлас, Бауыржан, баулық балалар.

ж) Сабырбайдың жетінші баласы Көмекбай. Көмекбайдан Индира туғылады, ол – баулық қыз.

з) Сабырбайдың сегізінші баласы Хожабай. Хожабайдан бала жоқ.

и) Сабырбайдың тоғызыншы қыз перзенти Наргиза. Наргизадан Айнура, баулық қыз.

й) Сабырбайдың оныншы қыз перзенти Насиба. Насибадан бала жоқ.

IV. Нийетулланың қызы Убайда, шаулық қыз. Убайдан Турсынбай, Караматдин, Карма, Гүлипа, шаулық балалар.

1. Убайданың бірінші баласы Турсынбай. Турсынбайдан Сабатдин, Дәрьябай, Полат, Гүлсәнем, Гүлжәхән, Гүлчехра, Гүлжәмийла, куулық балалар.

а) Турсынбайдың бірінші баласы Сабатдин. Сабатдиннен Әжинияз, Рахат, Пурхат, баулық балалар.

б) Турсынбайдың екінші баласы Дәрьябай. Дәрьябайдан Парахат, Аллияр, Жаңабай, баулық балалар.

в) Турсынбайдың үшінші баласы Полат. Полаттан бала жоқ.

г) Турсынбайдың төртінші қыз перзент Гүлсәнем. Гүлсәнемнен Мухтар, Талғат, Айгүл, Асия, баулық балалар.

д) Турсынбайдың бесінші қыз перзенти Гүлжәхән. Гүлжәхәннен Дәуранбек, Ақылбек, Нурсултан, Гүлжамал, баулық балалар.

е) Турсынбайдың алтыншы қыз перзенти Гүлчехра. Гүлчехрадан Зарина, Нигна, баулық қызлар.

ж) Турсынбайдың жетінші қыз перзенти Гүлжәмийла. Гүлжәмийладан Бекполат, Сарбиназ, баулық балалар.

2. Убайданың екінші баласы Караматдин. Караматдиннен бала жоқ.

3. Убайданың үшіншиси қыз перзенти Карима. Каримадан Жолдас туұылады, қуұлық.

а) Карманың баласы Жолдас. Жолдастан Гүлжайна, Арзайым, Гүлайым, баұлық қызлар.

4. Убайданың төртиншиси қыз перзенти Гүлипа. Гүлипадан Өтебай, Төребай, Қалбай, Мурат, қуұлық балалар.

а) Гүлипаның биринши баласы Өтебай. Өтебайдан Баҳадыр, Бахрам, Айша, Хатиша, Сайяра, баұлық балалар.

б) Гүлипаның екнши баласы Төребай. Төребайдан Куралбай, баұлық бала.

в) Гүлипаның үшінши баласы Қалбай. Қалбайдан Батыр, баұлық бала.

г) Гүлипаның төртинши баласы Мурат. Мураттан Мақсет, Нигара, Улығбек, баұлық балалар.

V. Әжинияздың үшінши баласы Хәбийбулла. Хәбийбулладан Зубайхан, ақлық, буннан бала қалмаған.

VI. Әжинияздың төртиншиси қыз перзент Хұрзада. Хұрзададан Бекнияз, ақлық бала.

1. Хұрзаданың баласы Бекнияз, ақлық бала. Бекнияздан Яқып, Иса, Дәстан, Мәфруза, шаұлық балалар.

а) Бекнияздың биринши баласы Яқып. Яқыптан Махсудулла, Раұшан, қуұлық балалар.

б) Яқыптың биринши баласы Махсудулла. Махсудулладан Карл, Марям баұлық балалар.

в) Махсудулланың биринши баласы Карл. Карлдан Бахтияр, Мурат, Парахат, Тамара, Марат, Замира, тоқлық балалар.

г) Махсудулланың екншиси қыз перзент Марям. Марямнан Роза, Зийнатдин, Феруза, Гүлзабира, Зухра, Қайратдин, Зияұатдин, тоқлық балалар.

д) Яқыптың қыз перзенти Раұшан. Раұшаннан Жумабай, Дәулетбай, баұлық балалар.

е) Раўшаннаң биринши баласы Жумабай. Жумабайдан Арыўхан, Айымхан, Дәрьябай, Жумахан, Абадан, Абатбай, Саятхан, Айгүл, Генжегүл, тоқлық балалар.

ж) Раўшанның екінши баласы Дәўлетбай. Дәўлетбайдан Мухаммедияр, Сулыўхан, Пердебай, Зульфия, Әлилбай, Анархан, Урхит, тоқлық балалар.

2. Бекнияздың екінши баласы Иса. Исадан бала жоқ.

3. Бекнияздың үшінши баласы Дәстан, шаўлық бала. Дәстаннан Қуўандық, Улболған, қуўлық балалар.

4. Бекнияздың төртіншиси қыз перзенти Мафруза, шаўлық қыз. Мафрузадан бала жоқ.

Бул хронологиялық кестеде хәмме урпақлары хаққыда толық мағлыўмат бар. Кесте исленди, лекин оны бул форматка жайғастыра алмадық. Соның ушын, избе-из жазыўға хәрекет еттик.

Бүгинги күнде Хажынияз бабамыздың қуўлық балалары, қызлары Шоманай районы орайында Жулдызлы көшеси 22-жайда, Шамшетова Рысбийке 1950-жылы туўылған, Шамшетова Жаксыбийке 1956-жылы туўылған, Жайсун көшеси 42-жайда турады, Шамшетов Муратбай 1973-жылы туўылған Шоманай районында турады. Қоңырат районы гөлс қаласында Турсынбайдың баласы Сабатдин, Дәрьябай, Юлат, Сабит, Әжинияз, Рахат, Фурхат, Гүләсен, Гүлбәхәр, Гүлхан, Гүлжәхән, Гүлчехра, Гүлжәмийла деген урпақлары жасайды.

Нөкис қаласында Махсудова Тамара Карловна 21 кеш район 2 б. 35-үйде жасайды. Өтемуратова Анар Нөкис қаласы Бозаўыл Алтын таң көшеси 20-жайда жасайды.

Хажынияздың туўысқан инилери Мәмбетинияз хәм Шанияздың урпақларының хронологиялық шежиреси

Хажынияз Қосыбай улының өзи менен туўысқан еки иниси – бириншиси Мәмбетинияз, екінши иниси Шанияз болған. Еки иниси хаққында «Сәлем дегейсен» қосығында келтирип өтсе, биз бул қосық қатарларынан жоқарыда мысал келтирип өттик.

Біз шежіремізде усы еки инисинин туўған-туўысқанлары, ұл-қызлары хәм урпақлары менен таныстырамыз.

Хажынияздың иниси Мәмбетнияз. Мәмбетнияздың биринши баласы Дошжанның урпақлары ҳаққында мағлыұмат

1. Дошаннан Қазақбай туўылады. Қазақбай ақлық бала.

1. Қазақбайдан Құлмурат, Аймурат, Таўмурат, Төремурат туўылады, булар шаўлық баллар.

б) Қазақбайдың биринши баласы Құлмурат шаўлық бала. Құлмураттан Маржангүл, Шәригүл, Дәмегүл, Тоқтагүл, Алмагүл, Тилеўмурат, Турдымурат, куўлық балалар.

в) Қазақбайдың екінши баласы, Аймурат шаўлық бала. Аймураттан Генжемурат, Елмурат, Жақсымурат, Бердимурат, Айгүл, Жупаргүл, Жыгагүл, Жеңисгүл, Мырзамурат куўлық балалар есапланады.

г) Қазақбайдың үшінши баласы Таўмурат, шаўлық бала. Таўмураттан Мурат, Мақсет, Амангүл, Орынгүл, Абатбай, Байрамгүл, Нурлымурат, Гүлсара туўылған, куўлық балалар.

д) Қазақбайдың төртинши баласы, Төремурат. Төремураттан Азат, Ғумшагүл, Айшагүл, Қошкар, Рахат, Шарапат куўлық балалар.

Даўамы, баўлық баллар ҳаққында мағлыұмат беремиз

2. Қазақбайдан Құлмурат шаўлық бала. Құлмураттан Маржангүл, Шәригүл, Дәригүл, Тоқтагүл, Алмагүл, Тилеўмурат, Турдымурат туўылған, куўлық балалары болады.

а) Қазақбайдың биринши баласы Құлмурат куўлық бала. Құлмураттың биринши қызы Маржангүл. Маржангүлден Сарбинназ, Анвар, Алишер, Дилназ, Набира, баўлық балалар.

б) Құлмураттың екінши қызы Шәригүл. Шәригүлден Ғайхан, Парахат, Рая, Разия, Сапарбай, баўлық балалар.

в) Құлмураттың үшінши қызы Дәригүл. Дәригүлден Зийар, Кеўлимжай, баўлық балалар.

г) Кулмураттың төртүнчү кызы Тойгүл, Чоңгүл,
Арыўхан, Диларам, Улымбек, Асанжол, Бөрүлөк балалар.

д) Кулмураттың бешинчи кызы Аймурат, Чоңгүл,
Зульфия, Байрамбай, Бөрүлөк балалар.

е) Кулмураттың алтынчы кызы Тилеўмурат,
Тилеўмурат, Тилеўмурат, Динбур, Бөрүлөк, Чоңгүл,
Бөрүлөк балалар.

ж) Кулмураттың жеттинчи баласы Түрлөмүр, Түрлөмүр,
мураттан, Ажинияз, Насаба, Бөрүлөк балалар.

3. Калакбайдын екинчи баласы Аймурат, аймураттан,
Аймураттан Генжөмүр, Елмурат, Жамал, Тилеўмурат,
Айгүл, Жупаргүл, Жамал, Жамал, Аймураттан, Бөрүлөк
балалар.

а) Аймураттың биринчи баласы Генжөмүр, Генжөмүр,
мураттан Бактыгүл, Калпбек, Улымбек, Айгүл, Бөрүлөк балалар.

б) Аймураттың екннчи баласы Елмурат, Елмураттан,
Елжөмүр, Минбур, Адибек, Түрлөк, Бөрүлөк балалар.

в) Аймураттың үчүнчү баласы Жамал, Жамал,
мураттан Тилбек, Батырбек, Асанжол, Бөрүлөк балалар.

г) Аймураттың төртүнчү баласы Бөрүлөк, Тилеўмураттан,
жол.

д) Аймураттың төртүнчү баласы Бөрүлөк, Тилеўмураттан,
кыз, Айгүл, Асанбай, Сарыназ, Түрлөк, Бөрүлөк, Асан,
Бөрүлөк балалар.

е) Аймураттың алтынчы кызы Жупаргүл, Жупаргүл,
Сапариназ, Бийбика, Жамал, Чоңгүл, Бөрүлөк балалар.

ж) Аймураттың жеттинчи кызы Жамал, Жамал,
Асанжол, Тилеўмурат, Асанжол, Минбур, Бөрүлөк балалар.

и) Аймураттың сегизинчи кызы Жамал, Жамал,
мураттан Бүрбөк, Адибек, Бөрүлөк балалар.

4. Калакбайдын үчүнчү баласы Түрлөмүр, Түрлөмүр,
Түрлөмүр, Мурат, Манас, Аймурат, Тилеўмурат, Бөрүлөк,
Байрамгүл, Түрлөмүр, Түрлөк, Бөрүлөк балалар.

а) Таўмураттың биринши баласы Мурат. Мураттан Айсара, Асқар, Айбек, Айсұлыў, Наўбәхәр, баўлық балалар.

б) Таўмураттың екінши баласы Махсет. Махсеттен Бахадыр, Оразбийке, Айнура, баўлық балалар.

в) Таўмураттың еки баладан кейін үшіншиси қыз Амангүл. Аманүлден, Гүлраўшан, Қоңыратбай, Сағынбай, баўлық балалар.

г) Таўмураттың төртінши қызы Орынгүл. Орынгүлден Жәнибек, Камал, Азамат, баўлық балалар.

д) Таўмураттың бесінши баласы Абатбай. Абатбайдан Элмира, Жахангир, Орынбасар, баўлық балалар.

е) Таўмураттың алтыншы қызы Байрамгүл. Байрамгүлден Артықбай, Айтбай, баўлық балалар.

ж) Таўмураттың жетінши баласы Нурлымурат. Нурлымураттан Гүлайым бир қыз, баўлық.

з) Таўмураттың сегізінши қыз Гүлсара. Гүлсарадан Бахтияр, Дәўлетяр, баўлық балалар.

5. Қазақбайдың төртінши баласы Төремурат, шаўлық бала. Төремураттан Азат, Ғумшагүл, Айшагүл, Қошқар, Рахат, Шарап – булар қуўлық балалар.

а) Қазақбайдан Төремурат. Төремураттың биринши баласы Азат. Азаттан Жұлдыз, Руслан, Ислам, Амирхан, баўлық балалар.

б) Төремураттың екіншиси перзенти қыз Ғумшагүл. Ғумшагүлден Роза, Азиз, Гөззал, Малика, баўлық балалар.

в) Төремураттың үшінши қызы Айшагүл. Айшагүлден Абат, Мәдина, баўлық баллар.

г) Төремураттың төртінши баласы Қошқар. Қошқардан Тумарис, Дәстан, Айсәнем, баўлық балалар.

д) Төремураттың бесінши баласы Рахат. Рахаттан, Дәўран, Ерлан, баўлық балалар.

е) Төремураттың алтыншы баласы Шарап. Шараптан Султан, Мехрибан, баўлық балалар.

Мамбетниязованың екіншісі баласы Улан. Улан Уланов
ұрпақтары халқымыздың мәдениетіне қосқан

1. Еманин Орақбайдың Абилетов туысына. Орақбай
ақыл балы.

а) Орақбайдың Зиянатдин, Сүлеймен, Уланов, Мамбет-
дин, Гүлара. Төрт балы бір қыз туысына. Бұлар шай-
балалар.

б) Орақбайдың бірінші баласы Зиянатдин. Зиянатдин
Қайратдин, Гүлхан, Сулыұхан, Зиятқали, Дәулетар. Бұлар
Зулайдиар. Бұлар күйлік балалар.

в) Орақбайдың екінші баласы Сүлеймен. Сүлеймен
Бектир, Рәза, Қунай, Данияр, Алияр, күйлік балалар.

г) Орақбайдың үшінші баласы Мамбетдин. Мамбет-
диннен Ниятбай, Тамара, Мұратбай, Хасанбай, күйлік
балалар.

д) Орақбайдың төртінші қыз перзенті Гүлара. Гүлара
Қарымбай, Диларам, Қашқарбай, Тенелбай, Тұрсынбай, күй-
лік балалар.

2. Орақбайдың бірінші баласы Зиянатдин шай-
балы.

а) Зиянатдиннің бірінші баласы Қайратдин. Қайратдин-
нен Искендер, Бектемур, Берлирахман, тоқлық балалар.

б) Зиянатдиннің екінші қызы Гүлхан. Гүлхан
Дәуранбек, тоқлық бала.

в) Зиянатдиннің үшінші қызы Сулыұхан. Сулыұхан
Ербол, Ақмарал, Еркебулан, Жасулан, Ерхан, тоқлық балалар.

г) Зиянатдиннің төртінші қызы Зиятқали. Зиятқали
Бегис, Самандар, Самир, баулық балалар.

е) Зиянатдиннің бесінші баласы Дәулетар. Дәулетар
Бийбижан, Адилия, Улғала, Исламбек, баулық балалар.

д) Зиянатдиннің алтыншы қызы Райхан. Райхан
Итбасар, Дина, баулық балалар.

з) Зийнатдиннің жетінші баласы Зулхандияр. Зулхандиярдан Камал, баулық бала.

3. Орақбайдың екінші баласы Сражатдин шаулық бала.

а) Сражатдиннің бірінші баласы Бахтияр. Бахтиярдан Асқар, Анвар, Темур, Ерназар, тоқлық балалар.

б) Сражатдиннің екіншісі қыз Роза. Розадан Жайна, Мадина, Улбосын, Азамат, баулық балалар.

в) Сражатдиннің үшінші баласы Қудияр. Қудиярдан Алима, Орал, Бердияр, баулық балалар.

г) Сражатдиннің төртінші баласы Дәнияр. Дәниярдан Дамир, Замир, Хұрзада, баулық балалар.

д) Сражатдиннің бесінші баласы Аллияр. Аллиярдан Мийрас, Мийирбек, баулық балалар.

3. Орақбайдың үшінші баласы Уснатдин шаулық бала.

а) Уснатдиннің бірінші баласы Бағадыр. Бағадырдан Нилуфар, Гүлзира, Эльгина, баулық балалар.

б) Уснатдиннің екінші қызы Венера. Венерадан Азизбек, Наргиза, Шахноза, баулық балалар.

в) Уснатдиннің үшінші қызы Замира. Замирадан Диана, Арысланбек, Сардарбек, баулық балалар.

г) Уснатдиннің төртінші қызы Жамила. Жамиладан Құндыз, Динара, Анжелла, баулық балалар.

д) Уснатдиннің бесінші қызы Эльмира. Эльмирадан Патима, Хатийша, баулық балалар.

4. Орақбайдың төртінші баласы Минажатдин шаулық бала.

а) Минажатдиннің бірінші баласы Нийетбай. Нийетбайдан Рафит, Зухра, баулық балалар.

б) Минажатдиннің екіншісі қыз Тамара. Тамарадан Гүлбаныұ, Мехрибаныұ, Дәулетмурат, баулық балалар.

г) Минажатдиннің үшінші баласы Муратбай. Муратбайдан бала жоқ.

д) Минажатдиннинг төртинши баласы Хәкимбай. Хәкимбайдан Рамия, баўлық кыз.

5. Орақбайдың бесиншиси кызы Гүлара, шаўлық кызы

а) Гүлараның биринши баласы Кәримбай. Кәримбайдан Гөззал, Азиз, Улугбек, баўлық балалар.

б) Гүлараның екиншиси кыз Диларам. Диларамнан Ерлан, Нурлан, баўлық балалар.

в) Гүлараның үшінши баласы Көшкинбай. Көшкинбайдан Гүлсәнем, Руслан, Наргиза, баўлық балалар.

д) Гүлараның төртинши баласы Тенселбай. Тенселбайдан Жасур, Жасмина, баўлық балалар.

е) Гүлараның бесинши баласы Турсынбек. Турсынбектен бала жоқ.

II. Ешаннан Орақбай хәм Абилезим туўылады. Абилезим ақлық бала.

Енди Абилезимнинг урпақлары хаққында мағлыұмат беремиз

Аблезимнен Шийрин, Уғылхан, Гүлбахар, Жанабай, Гүлистан, Қуўанышбай, Нурлыбай, шаўлық балалар.

1. Аблезимнинг биринши кыз перзенти Шийрин шаўлық. Шийриннан, Оралбай, Бахтыбай, Барлықбай, Сәтбай куўлық балалар.

б) Шийриннинг биринши баласы Орақбай. Орақбайдан Айдос, Қутлымурат, Фурхат, баўлық балалар.

в) Шийриннинг екинши баласы Бахытбай. Бахытбайдан Ерназар, Хұрлиман, Айман, Маржан, баўлық балалар.

г) Шийриннинг үшінши баласы Барлықбай. Барлықбайдан Еркинбай, Амин, Муслима, баўлық балалар.

д) Шийринның төртинши баласы Сәтбай. Сәтбайдан Медетбай, Зияда, Азиза, баўлық балалар.

2. Аблезимнинг екинши кыз перзенти Уғылхан. Уғылханнан Жәмийла, Гүлайша, Сапарбай, Саламат, куўлық балалар.

а) Уғылханның биринши қызы Жәмийла. Жәмийладан Илмира, Анвар, Аллаяра баулық балалар.

б) Уғылханның екінши қызы Гүлайша. Гүлайшадан Самандар, Гүлмира баулық балалар.

в) Уғылханның үшінши баласы Сапарбай. Сапарбайдан Исмайыл, Сарбиназ, баулық балалар.

г) Уғылханның төртінши баласы Саламат. Саламаттан Сулайман, Амир, баулық балалар.

3. Аблезимнің үшінши қыз перзенти Гүлбәхәр. Гүлбахардан, Айнур, Айтгүл, Азизбек, баулық балалар.

а) Гүлбахардың биринши қызы Айнур. Айнурдан Темур, Абдирахман, Бийбимәриям, баулық балалар.

б) Гүлбахардың екінши қызы Айтгүл. Айтгүлден, Муратбек, Алтынай, баулық балалар.

4. Аблезимнің төртінши баласы Жаңабай. Жаңабайдан Азамат, Раушан, Бийбихан, куулық балалар.

а) Жаңабайдың биринши баласы Азамат. Азаматтан Рахим, баулық бала.

б) Жаңабайдың екінши қыз перзент Раушан. Раушаннан Бийбинур, баулақ қыз.

5. Аблезимнің бесінши қыз перзенти Гүлистан. Гүлистаннан Өмирбай, Бийбиназ, куулық балалар.

6. Аблезимнің алтыншы баласы Кууанышбай. Кууанышбайдан Расул, Сәпиұра, куулық балалар.

7. Аблезимнің жетінши баласы Нурлыбай. Нурлыбайдан Бердимурат, Шухрат, Алланазар, Зияда. Булар куулық есапланады.

а) Нурлыбайдың үшінши баласы Алланазар. Алланазардан Зийұар, Гүлчехра, Айдос, баулық балалар.

б) Нурлыбайдың төртінши қыз перзенти Зияда. Зиядадан Ийса, Дильфуза, Манзура, баулық балалар.

Җажынияздың екинши иниси Шанияз.
Шанияздың урпақлары ҳақында мағлыұмат

1. Шанияздың Ибрайым деген баласы болады.

а) Ибрайымның Исақ хәм Қызбийке деген ақлық балалары болады.

б) Ибрайымның баласы Исақ. Исақтаң Мамыт шаўлық баласы болады.

в) Исақтың баласы Мамыт. Мамыттаң, Әлий, Дәўлет, Қурал, Айзада куўлық балалар.

г) Мамыттың биринши баласы Әлий. Әлийден Саламат, Еркин, баўлық балалар.

д) Мамыттың екинши баласы Дәўлет. Дәўлеттен Бегис, баўлық бала.

е) Мамыттың үшінши баласы Қурал. Қуралдан Мәж, баўлық бала.

Җажынияз шайырдың әўладлары хәм шайыр менен туўысқан Мәмбетнияз, Шанияздың урпақлары хәзирги ўақытта Мойнақ, Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай районлары хәм Ноқис қаласында жасайды. Шайырдың әўладларының хронологиялық шежиресин жаратыўда жақынан жәрдем берген Ещанов Зийнатдин, Ещанов Сражатдин ағаларға өз министршылығымды билдиремен.

Улыўма айтқанда, Җажынияз бабамыздың әўладларының хронологиялық шежиресиниң изертлениўи хәм оның ата-бабалары ҳақындағы мағлыұматлар қарақалпақ әдбияты тарийхында жана илимий жаңалықлардың бири болып табылады. Бабамыз ҳақындағы изертлеўлерди еле де даўам еттирип, оның өмирине байланыслы болсын, ақи дәретлешилигине байланыслы мағлыұматлар болсын, улыўма буз изертлеўлерди толықтырып барсақ мақсетке муўапық болады.

§8. ҲАЖЫНИАЗ БАБАМЫЗДЫҢ ТУТЫНҒАН БУЙЫМЛАРЫ

Әжинияз Қосыбай улы туғылған күнінің 200 жыллығын кеңнен белгілеу хакқындағы Өзбекстан Республикасы Президенти Ш. М. Мирзиёевтың 2024-жылы 16-июль (PQ-258) қарарына мууапық, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында шайыр бабамыздың музейин шөлкемлестиріу илажлары белгиленип өткен еди.

Бул бойынша пединститут жәмәәти тәрәпинен нәтийжели жұмыслар әмелге асырылып, бәршеге белгилі, музей ушын ең бийбаха зат экспонат болып есапланады. Музейге хәр түрлі үй буйымлары, хожалық тутыныу буйымлары, кийим-кеншеклер, сол дәуирде мешитлерде оқылатуғын ески араб имласындағы китаплар қойылды, бул экспонатлар шайыр жасаған дәуирдин нәпесин берип, инсанға үлкен тәсир жасап өзінде ерксіз болған сезимлерди бийлеп, сол заманның көринисин көз алдына елеслетеди. Шайыр дөретиушилиги хәр түрлі аспектте үйренилген илимий мийнетлер хәм жазыушылардың көркем шығармалары менен толтырылды.

Музейде көргизбеге қатнасыушылардың қызығыушылығын оятқан, ең бир әҳмийетли мағлыұматлардың бири бул Ҳажынияз Қосыбай улы урпақларының шежиреси болды. Солай болса да, биринши гезекте, Ҳажынияз бабамызға тийисли болған тутыныу буйымлары бүгинги күнге шекем сақланып қалған ба?» деген орынлы сораўлар тууылатуғыны сөзсиз.

Арадан 200 жыл өтсе де, сабырлылық, пенен излестирип, қарастырылып көрилсе, бундай затлардың табылыу имканиятларының бар екенлиги бизди ҳайран қалдырды, себеби арадан

қанша уақытлар өтсе де шайырдың тутынған бұйымдарының сақланып қалынуы кимди болса да лал қалдырары сөзсіз. Бұл бұйымдар бүгінгі күнге шекем қалай сақланған, ким арқаты жетіп келді, бұл хакқында биз төмендегі мағлыұматлардан билип аламыз.

Қосыбайдың әкесі Балтеке менен тууысқан Кулекеннің сә киші урпағы сақыұдың қызы Орынбаева Сырғагүл апаның айтыуы бойынша Хажынияз шайырдың анасы Нәзийра ертеде шайырдың жас уағында қайтыс болып қалды деген бурынғы илимде хәм әдебиятларда айтылып жүрген надурас мағлыұматлар екенлиги хакқында айтып берли. Биз бұл хакқында жокарыда шайырдың ата-анасы хакқындағы мағлыұматларда толық жууап берип өттик.

Сырғагүл апа менен сөйлесип отырғанымызла «Мениң анам Мийирхан, оның анасы Изне деген болған. Изне Хажынияз бабамыздың анасы Нәзийраның Файзулла деген инисиниң қызы еди. Изне кемпирди мен «әже» дейтуғын едим. Нәзийра апа мениң әжем Изнени той-мерекелерге хәм басқа да жыйынларға барса да, ағайинлерге қыдырғанда изне ертіп жүретуғын болған хәм екеуи жүде жақын қарым-қатнаста болып, бир-бири менен сырлас болған екен. Нәзийра апа баласынан қалған бұйымларды өзиниң тири гезинде кәстерлеп сақлап келген. Өмириниң ақырына келип, күш-қуаты кеткеннен соң бабамыздан қалған дигирманды хәм қуманды шайырдың анасы Нәзийра апа мениң әжем Изнеге аманат етип тапсырып берип кеткен. Изне әжем қуманды көйлегине орап аршасында жасырып сақлап келген. Изне әжемниң 6 қызы, 2 улы болған. Бир улы 14 жасында қайтыс болған.

Изне әжемниң Аяпберген деген баласы Екяши жер жүзилик урыска кетип Ленинград (хазирги Санкт-Петербург) қамалында қайтыс болған. Әжем болса хәр напакасынан баласына көйлек, костюм-шалбар, стик, туфли алып келтуғын еди. Мениң менен сиңлим Дәмәгүл екеуимиз жазда кийимдерди

далаға жаямыз, ал кеште жыйнаймыз, аршаға кийимлерди таклап атырганымда қолым бир катты затқа тийди, «Әже, мына жерде тастай зат бар», дедим. Әжем оған:

– Қолыңды тийдириуіге болмайды, – деди. Соң апам айтсам, ол да апамның сөзін мақуллады. Кейін билсем, бабамнан қалған қуманды кәстерлеп, абайлап аршаға салып сақлап киятыр екен. Изне әжем бийшара баласының жолына карап күтип жүретуғын еди...

Бир күні Қ. Байниязов бабамыздан қалған бул қуманның хабарын еситкен болыуы керек, бир күні үйге келип қуманды көріп «садаған кетейін» деп услап маңлайына тийгизди, соң:

– Бул қуман менен сууықта жыңғылдың қозына басып жылытып тахарат алған екен, астында жыңғылдың күйеси бар, – деди. Изне әжем 1970-жылы мен 3-курста НМПИ де рус тили хәм әдебияты факультетинде оқыған ўақытта қайтыс болды. Изне әжем дигирманды, қуманды менің анам Мийирханға қалдырған екен. Менің анам да қуманды аршасында жасырып сақлап келген.

Менің әкем Орынбайды инилері 1980-жылы Мойнақтан Нөкіске көшіріп әкелди. Мен Изне әжемнің урыста қайтыс болған баласын тауып беремен деп ўәде берген едим. Менің өмирлик жолдасым Бабажанов Қазақбай ол ўақытлары Обло-совпрофта ислеитугын еди. Ол Урыс ветеранлар советиниң баслығы Лунёв пенен сөйлесип маған хәм анамның ең киши сиңлиси Қойсын әжапам екеўимизге, Ленинградқа билет алып берди. Бул ўақыя 1990-жылы 20–26-август аралығында болған еди. Ленинградқа кетеримнен алдын 3 – 4 күн бурын анам мени шақырып алып: – Мынаў Хажынияз бабаңның пайдаланған буйымлары еди, ендиги жағында саған аманат, деп қуманды хәм дигирманды маған берди. Сизлер аман барып келиўиңизге тилеклес болып турсын, – деди. 1990-жылы 25-август күні әжағамның жатқан жерін таптық, оның қәбирине ауылдан алып кеткен топырақтан шашып руўхларын шад еттік.

Онын жаткан жериндеги кара топырактан аўылға алып кайттық. Соң баласының жаткан жеринен алып кайтқан кара топырактан Изне әжемнің жерленген Мойнақтағы «Токпақ ата» қойымшылығына барып әжемнің кәбирине шаштым хәм әжеме берген үәдемди орынладым. Усы болған ўақыяларды 1990-жылы 17-августта «Советская Каракалпакия» (хәзирги «Вести Каракалпакстана») газетасына «Материнский наказ» деген мақала жаздым. Солай етип, әжем Изнениң руўхларын шад еткен болдым.

Бүтинги күни бабам Хажынияз услап тутқан қуманды Каракалпак әдебияты кафедрасының доценти Марат Есебаев аркалы НМПИ де Хажынияз бабамыздың туўылғанына 200 жыллығы сәнесине ашылған музейге саўға сыпатында бердим. Бабамның шаңарағында пайдаланылған дигирман да бизиң үйде тур, оны да бурынғы халатына әкелген соң музейге беремен деп отырман, – деди Сырғагүл апа.

Биз жоқарада бабамыз Хажынияздың анасы Нәзийра жаслай дүньядан өткени, надурыс мағлыўмат екенлигин айтып өткен едик, мине буның тастыйғын Сырғагүл апа айтып отыр Себеби, Изне кемпир – шайырдың анасы Нәзийраның иниси Файзулланың қызы, Изнениң қызы Мийирхан, Мийирхан-ның қызы Сырғагүл апа болған. Сырғагүл апа Хажынияз бабаға еки тәреплеме жақын болған. Булардың бәри шайыр Хажынияздың ўақтынан бери киятырған жақын туўысқан-лық қатнасық. Соның ушын да, бул ўақыяларды Сырғагүл апа жақсы биледи. Шайырдың анасы көп жасайды, хәтте, баласы Хажынияздың дүньядан өткенин де көрген хәм оннан қалған буйымларды кәстерлеп сақлап әўладтан-әўладқа өткерип, жеткерип берип кеткен. Мине, бул аманат келешек әўладқа мийрас болып, бүтинги күни Институтымыздың музейинде сақтанбақта.

ЖУЎМАҚ

Шайырдың өмір жолы турмыстың хәр қыйлы ойлы-бәлентликлеринне толы болып, турмыс қыйыншылықтарын басынан кешіріп, тәғдирдің жазған хәр қыйлы аўыр сынаўларына өзиниң ақыл-парасаты, билими, жоқары адамгершилги менен жуўап бере алды хәм бул тосықларды жеңип өтті. Соның ушын, шайыр XIX әсир қарақалпақ халқының сиясий, экономикалық, социаллық турмысын өзиниң поэзиясында хәр түрли тематикада толық ашып бере алды. Хажынияз қарақалпақ әдебиятын шыңларға көтерди хәм дүньяға танытты, қарақалпақ әдебиятының гүлтажы дәрежесине еристи.

Сизиң қолыңыздағы бул китапта Хажынияз Қосыбай улының бабалары ҳаққындағы бурын қарақалпақ әдебияты тарийхында ашылмаған айырым тарийхый жаңа мағлыўматлар берилген. Сондай-ақ, шайырдың өмір жолына байланысly жаңа илимий изертлеўлер алып барыў нәтийжесинде шайырдың басып өткен жолы қайта үйренилип, жаңа мағлыўматлар менен толықтырылды.

Бул изертлеўлердің тийкарғы ең үлкен жаңалықтарының бири шайырдың әўладлары, урпақларының хронологиялық шежиресиниң ислениўи болды. Бул илимде усы күнге шекем исленбеген еди. Биз шайырдың 200 жыллық юбилей сәнесипе байланысly илимий изертлеўлеримиз нәтийжесинде шайырдың әўладларының шежиресин жазып шықтық хәм усы илимий мийнестимизде сиз әзиз оқыўшыларға таныстырыўға әрекет еттик.

Соның менен бирге, биз жумысымыз барысында XIX әсир қарақалпақ халқының сиясий, экономикалық, социаллық

турмысы хәм илим-билимнің раўажланыўы, көркем әдебиеттің раўажланыўы сыяқлы мәселелерге де тоқтап өттік. Себеби, бүгінгі күни айырым илимий мийнетлерде, айырым көркем шығармаларда өткен тарийхымызды терең үйренбей, шайырдың өмир жолын терең билмей шамалаўлар менен жазып жиберилип атырғанының гүўасы болып отырмыз. Соның ушын, өткен әсирдеги тарийхий дереклерге, илимий мийнетлерге хәм бизге берген информаторлардың мағлыўматларына таянып, шайырдың өмир жолын қолымыздан келгенінше оның ізбе-излигин сақлап жазыўға хәрекет еттік.

Жуўмақлап айтқанда, буның менен Хажынияз Қосыбай улының өмири хәм дәретиўшилиги изертленип болынды деген сөз емес, бул изертлеўлерди еле де тереңлестирип Хийўа ханлығы дәўириндеги хәм басқа қалалардағы архивлерди үйрениўимиз керек. Биз қолымыздағы бар материаллар менен таныстырыўға хәрекет еттік. Соның ушын, Хажынияз шығармаларында аты аталған қалалардың сол дәўирге тийисли болған архив материалларын еле де үйренип көриў талап етилетуғын мәселелердин бири деп есаплаймыз.

МАЗМУНЫ

Кириснұ.....	3
§1. XIX әсирдеги қарақалпақ халқының сиясий-социаллық турмысы, илим-билимининң өсиуи хәм әдебиятының раўажланыў жоллары.....	6
§2. Әжинияз шайыр дәретиўшилигининң жыйналыўы, басылып шығарылыўы хәм изертлениў жағдайлары.....	19
§3. Әжинияз Қосыбай улының ата-бабалары ҳаққында жаңа мағлыўматлар.....	34
§4. Әжинияз шайыр Қосыбай улының өмир жолы.....	46
§5. Қоңырат көтерилиси (1858 – 1859-жыллар).....	93
§6. Ҳажынияз Қосыбай улының басқа еллерге саяхаты.....	111
§7. Ҳажынияз Қосыбай улы урпақларының хронологиялық шежиресининң дүзилиўи.....	130
§8. Ҳажынияз бабамыздың тутынған буйымлары.....	149
Жуўмақ.....	153

Марат ЕСЕБАЕВ

ӘЖИНІЯЗ ҚОСЫБАЙ УЛЫ
УРПАҚЛАРЫНЫҢ
ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕЖИРЕСІ

Оқығұ қолланба

«Bilim» баспасы

Нөкис – 2026

Редактор	Б. Зиярова
Көрк. редактор	Е. Алжанов
Оператор	Г. Серимбетова

Лицензия: АІ №108, берілген уақты 2008-жыл 15-июль.

Басығұға рұқсат етилген уақты 28.04.2026-ж. Форматы 60x84 $\frac{1}{16}$
«Times New Roman» гарнитурасы. Офсет баспа усылында
басылды. Көлемі 9,75 б.т. 8,97 есап б.т. 9,07 шәртли б.т.
Нускасы 250 дана. Бахасы шәртнама бойынша. Буйыртпа № 8.

«Bilim» баспасы, 230103.

Нөкис қаласы, Ислам Каримов көшесі, 109-жай.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.ru

«Bilim» баспасында басыл шығарылды

Есебаев Марат Матекович 1963-жылы бурынғы Кегейли районындагы (хэзирги Нөкис районы) «Бақаншақлы» мөкан пуқаралар жыйыны аймағында туўылған. 1992-жылдан Нөкис мөмлекетлик педагогикалык институтында хәр кыйлы лаўазымларда минсиз хызметлер еткен. Хэзирги ўақытта Қарақалпақ әдебияты кафедрасынын доценти лаўазымында ислеиди. Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD).

Илимпаз М. Есебаев – бир қанша илимий монография хәм оқыў қолланбалардың авторы. Оның жазыўшы, илимпаз А. Әбдиев пенен биргеликте «Қарақалпақ әдебияты сағасы ўәкиллери» библиографиялык-хрестоматиялык топламы («Avangard-baspa», 2023-жыл), «Қарақалпақ халық дэстанларында мифлик мотивлер» (эволюциясы, типологиясы) монографиясы («Bilim», 2024-жыл), «Қарақалпақ қахарманлык дэстанлары хәм мифлик мотивлер типологиясы» оқыў қолланбасы («Bilim», 2025-жыл) жарық көрди. Илимпаздың усы күнге шскем жүзден аслам мақала хәм тезислери газета-журналларда жарияланды.

Сиз, эзиз китап оқыўшылары нэзерине усынылып отырған ендиги илимий мийнети «Әжинияз Қосыбай улы урпақларынын хронологиялык шежиреси» деп аталады. Бул китап арқалы Әжинияз бабамыздың өмир жолына байланыслы хәм оның ата-бабалары, урпақлары ҳаққында жаңа илимий мағлыўматлар менен танысасыз.

«BILIM»